

KÜLÖNLENYOMAT A NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR 3—4. SZÁMÁBÓL

TÜSKÉS GÁBOR — KNAPP ÉVA

Vallásos társulatok Magyarországon

A XVII-XVIII. SZÁZADBAN

1992

VALLÁSOS TÁRSULATOK MAGYARORSZÁGON A 17–18. SZÁZADBAN

A vallásosság laikus szervezeti formái egyik társadalomtudományi diszciplínában sem tartoznak a klasszikus kutatási területek közé.¹ A népi vallásosság iránt megnyilvánuló érdeklődéssel párhuzamosan természetesen nő az igény a vallásosság széles rétegeket átfogó szervezeti kereteinek és ezek társadalmi, kulturális funkcióinak a mélyebb megismerésére.² A téma forrásanyaga rendkívül sokrétű, a szakirodalom bizonyos egyoldalúságai ellenére igen tekintélyes.³ A jelenségegyüttes nem illeszkedik be maradéktalanul egyetlen tudományág fogalomkörébe. Tudományközi megközelítésére van szükség, s ebben a néprajz,⁴ a folklórisztika, az irodalomtörténet és a művészettörténet mellett más társadalomtudományok is érdekeltek.⁵

A vallásosság laikus szervezeti formái elnevezésüket, belső szerveződésüket, társadalmi rétegződésüket és aktivitásukat tekintve a jelentős eltérések mellett számos hasonló vonást mutatnak, ezért együttes vizsgálatukra van szükség. A nem elsősorban vallási közösség jellegű, illetve nem elsősorban laikusokból álló szervezetek (pl. céhek, papi

- 1 A kutatás támogatásáért az MTA–Soros Alapítványnak mondunk köszönetet.
- 2 *Wolfgang Brückner*: Bruderschaften als Forschungsaufgabe. Bayerische Blätter für Volkskunde VII (1980) 1. 49–52.; *Ludwig Remling*: Bruderschaften als Forschungsgegenstand. Jahrbuch für Volkskunde 3 (1980) 89–112.; *Albrecht A. Gribl*: Volksfrömmigkeit. Begriff, Ansätze, Gegenstand. *Edgar Harvolk* (Hg.): Wege der Volkskunde in Bayern. Ein Handbuch. München–Würzburg 1987. 293–333. itt: 330.; *Maurice Agulhon*: La sociabilité méridionale (Confréries et associations dans la vie collective en Provence orientale à la fin du XVIIIe siècle). I–II. Aix-en-Provence 1966.; *Atelier 4*: Les confréries. (Responsables: Michel Bee, Martine Segalen.) La religion populaire. Paris 1979. 376–377.; *Marie-Hélène Froeschlé-Chopard*: Etude des confréries. Problemes et methode. Provence Historique 24 (1984) fasc. 136, avril-juin, 117–123.; Les confreries en France à l'époque moderne. Le Greco n° 2 Présentation générale. Paris 1987. 4–5.; Anthropologie religieuse: structures du sacré et confréries, E. H. E. S. S. Vieille-Charité, Marseille, 19–20 novembre 1986, 20–21 mai 1987. Bulletin du Greco n° 27 (1987) 14–15.; Vie religieuse en Savoie. Mentalité. Associations. Actes du XXXe congrès des Sociétés Savantes de Savoie. Annecy, 13–14 septembre 1986. Annecy 1988.
- 3 Bibliographie. Bedewaart–Pèlerinage–Wallfahrt. Maas-Rijn Rhin-Meuse Rhein-Maas. Köln 1982, Sachregister, Stichwort „Bruderschaft“, 366–367. – Bernard Plongeron–Paule Lerou, La piété populaire en France. Répertoire bibliographique. I–Paris 1984– thème „G“: Confreries et leurs coutumes.; *Ludwig Remling*: Bruderschaften in Franken. Kirchen- und sozialgeschichtliche Untersuchungen zum spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Bruderschaftswesen. Würzburg 1986. XVII–XXXV. – A Remling által felsorolt irodalmat, valamint a helyi társulatok és a középkori társulati élet irodalmát a jegyzetekben csak kivételesen említjük meg.
- 4 *Martine Segalen*: Les confréries dans la France contemporaine. Les charités. Paris 1975.
- 5 *Gabriel Le Bras*: Les confréries chrétiennes. Etudes de sociologie religieuse 2 (1956) 423–462.; *Isidoro Moreno-Navarro*: Las hermandades andaluzas. Una aproximacion desde la Antropologia. Sevilla 1974.; Уб, Cofradías Andaluzas y fiestas: aspectos socioantropologicos. Tiempo de Fiestas. Madrid 1982. 71–93.

társulatok,⁶ remeteszékek,⁷ szabadkőműves páholyok) felé kimutatható kapcsolatokat és átmeneti formákat csak annyiban vesszük figyelembe, amennyiben hozzájárulnak egy-egy kérdés tisztázásához. A vizsgált időszakban ezek a szervezetek elsősorban a katolikus egyházhoz kapcsolódva jöttek létre. Külön elemzést igényel elterjedésük a protestáns felekezeteknél a 19. század folyamán,⁸ s hogy a barokk kori formák mennyiben voltak előképei, kiindulópontjai a 19. század közepétől különböző céllal növekvő számban létrejövő vallási, társadalmi, politikai egyesületeknek.⁹

A figyelem középpontjába a laikus vallásos társulatok történeti, társadalmi vonatkozásait, a kultúra más területeivel kapcsolatos indikátor szerepét helyezzük. Elsődleges célunk a társulatok történetének korszakok, regionális, szerkezeti és funkcionális típusok szerinti megajzolása, különös tekintettel a szervezetek kapcsolatára a társadalom és művelődés történetével. A társulatokat a tridenti zsinat utáni egyházreform összefüggésében vizsgáljuk, s olyan kérdésekre keresünk választ, mint a szervezetek elterjedése, működésének egyházi, gazdasági, társadalmi, intézményi, eszmei, teológiai feltételei, nemzetközi összefüggései, a társulati tevékenység, vallásgyakorlat szerepe a mindennapi életben. A társulatok paradigmáján lehetőség nyílik az állam és az egyház közti kapcsolat változásának érzékeltetésére. A szervezetek funkciói közül a vallás- és társadalompolitikai funkciókat, a kulturális, gazdasági és eszmetörténeti szempontokat állítjuk előtérbe.

1. Kutatástörténet, források, módszerek

Áttekintve a vallásos társulatok magyarországi kutatásának eddigi eredményeit, megállapítható, hogy az nem jutott túl a kezdeti lépéseken.¹⁰ A vizsgálatok műfaji gazdagsága az egyszerű adatgyűjtéstől, szórványos adat- és forrásközléstől a részjelenségek bemutatásán át az összefoglaló munkáig terjed. A megközelítések sokrétűségét a társula-

- 6 *Hradzsky József*: A XXIV királyi plébános testvérelete (XXIV regalum plebanorum fraternitas) és a reformáció a Szepességben. Miskolc 1895.; *Johann Czurda–Franz Loidl*: Eine Priester-Konföderation (1689–1785). Beiträge zur Wiener Diözesangeschichte 8 (1967) 21–23.; *Karl Keck*: Die Priesterbruderschaft zu Ehren des hl. Karl Borromäus in Falkenstein. Beiträge zur Wiener Diözesangeschichte 8 (1967) 41–42.
- 7 *Weiss Mihály*: A Remete Szent Antalról nevezett ferences harmadrendi győri remetekongregáció története (18. század). (Kézirat) Várgesztes 1971.; *Hans Hochenegg*: Die Einsiedeleien Tirols. Die Eremitage Maximilians des Deutschmeisters und die Einsiedeleien Tirols. Innsbruck–Wien 1986, 87–167.
- 8 *Molnár Ambrus*: A hajdúhadházi Szent Emberek és Szent Asszonyok Társasága. *Tüskés Gábor* (szerk.), „Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Budapest 1986. 418–443.; *Szigeti Jenő*: A békési paraszt-ecclesiolák válsága és a baptista gyülekezet megalakulása (1890–1981). Uott, 444–478.
- 9 *Hermann Bausinger*: Vereine als Gegenstand volkskundlicher Forschung. Zeitschrift für Volkskunde 55 (1959). 98–104.; *Thomas Nipperdy*: Vereine als soziale Struktur im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert. Geschichtswissenschaft und Vereinswesen im 19. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte historischer Forschung in Deutschland. Göttingen 1972. 1–44.; *Roswitha Stipberger*: Die Bruderschaften in der Pfarre Haus im Ennstal. Religiöses Gemeinschaftsleben in der Barockzeit und seine Einflüsse auf kirchliche Vereine des 19. und 20. Jahrhunderts. Phil. Diss. Graz 1980.; *Michael Martischnig*: Vereine als Träger von Volkskultur in der Gegenwart am Beispiel Mattersburg. Wien 1982.
- 10 *Tüskés Gábor*: Laikus szerkezeti formák a 17–18. század vallási életében. (Kézirat) Budapest 1988.; A magyar szakirodalom azon műveit, amelyek csak elszórt utalásokat tartalmaznak a társulatokra, a jegyzetekben nem soroljuk fel.

tokra vonatkozó speciális vizsgálatok mellett az egyháztörténeti, egyetemes történeti, művészet- és irodalomtörténeti, valamint néprajzi kutatások eredményei tanúsítják. Ezek az elemzések rendszerint csupán részjelenségekkel foglalkoznak, nem aknázzák ki a meglévő forrásokban rejlő lehetőségeket, nem a társulatokat állítják a középpontba, s nem állítható, hogy segítségükkel a társulatok történetének bármely szakaszáról átfogó képet lehetne rajzolni.¹¹

A magyarországi kutatás kezdetlegességével a nemzetközi szakirodalom viszonylagos gazdagsága áll szemben.¹² Ez azonban nem felelteti a kutatás hiányosságait, melyek címszószerűen a következők: 1. a *társulat* kifejezés jelentésbeli gazdagsága és részleges tisztázatlansága a történeti anyagban; 2. az újkori társulati, egyesületi élet fogalomrendszerének visszavetítése a történeti értelmezésekre; 3. a szétszórtan elhelyezkedő forrásanyag rendszertelen feltártsága; 4. önálló kutatási módszer hiánya; 5. a vizsgálatok túlnyomó részének parciális szemlélete. A hiányosságok megszüntetése érdekében szükség van a vizsgált forrásanyagok körének bővítésére, a fogalomhasználat, az elméleti kiindulás és az alkalmazott módszerek tisztázására, egységesítésére, a lokális és regionális elemzések egyensúlyának megteremtésére, valamint a különböző kutatási területek határainak átlépésére.¹³

A középkori társulati élet viszonylag kedvezőtlen forrásadottságaival szemben Magyarországon a barokk kori szervezetek történetének feltárásában számos különböző forrásra támaszkodhatunk. Ennek a forrásanyagnak eddig csak töredékét hasznosították, s rendszeres feltárása és értékelése hátra van.¹⁴ A legterjedelmesebb forráscsoportot a kézirat források alkotják. A kizárólag társulati vonatkozású kézirat források két nagy csoportja a társulatok alapítása és működése (működési engedély, társulati album, napló, számadáskönyv, levelezés), illetve a felosztás kapcsán keletkezett iratok (királyi és helytartótanácsi rendelet, felosztást előkészítő jelentés, összeírás, leltár, számadás). A társulatokra vonatkozó anyagot is tartalmazó egyéb kézirat források fő csoportjai az egyházmegyei iratok (egyházlátogatási jegyzőkönyv, egyházmegyei protokollum, ügyviteli és levelező könyv, püspöki körlevél) és a rendi iratok (házkrónika, napló, annuae litterae, szerzetesi szabálygyűjtemény). A nyomtatott források típusait a helyi társulatok nyomtatványai (felvételi lap, társulati kézikönyv, ajándékkönyv, egyéb áhítati mű, alkal-

11 *Bálint Sándor*: Néptünk ünnepei. Budapest 1938. 28–35.; *Uő*: Karácsony, húsvét, pünkösd. Budapest 1976².; *Uő*: Ünnepi kalendárium. I–II. Budapest 1977.; Ezek a művek rendszeresen közölnek adatokat a társulatokról.

12 *Remling* (3. jegyzet) 5–35.; *Tüskés* (10. jegyzet) 15–23.

13 *Remling* (3. jegyzet) 43–53.; *Marc Abeles*: Les confréries religieuses à Carmona. Archives de Sciences Sociales des Religions 26 (1981) 121–137.; *Oswald Baudot*: Les confréries dans les diocèses de Vence et Grasse au début du XVIIe siècle. Froeschlé-Chopard–Devos (ed.) (31. jegyzet) 127–139.; *Michel Bée*: Les confréries de charité: mutuelles funéraires et confréries de bienfaisance. Cahiers Léopold Delisle 21 (1972) 3–4., 5–22.; *Uő*: La piété des confréries de charité normandes. Actes du 99e Congrès National des Sociétés Savantes I. Besançon 1976. 99–106.; *Robert Bres*: Les confréries des anciens diocèses de Gap et d'Embrun. Etude de quelque statuts. Provence Historique 34 (1984) fasc. 136. avril–mai–juin, 183–193.; *Olinda Celestino–Albert Meyers*: Las cofradías del Peru (región central). Frankfurt 1981.; *Bernard Dompnier*: Les confréries du diocèse de Grenoble d'après les visites pastorales (1665–1757). Panorama général. Froeschlé-Chopard–Devos (ed.) (31. jegyzet) 39–54.; *Maureen Flynn*: Sacred Charity. Confraternities and Social Welfare in Spain, 1400–1700. Ithaca, N. Y. 1989. – *Bernhard Schneider*: Bruderschaften im Trierer Land. Ihre Geschichte und ihr Gottesdienst zwischen Tridentinum und Säkularisation. Trier 1989.

14 *Tüskés* (10. jegyzet) 24–40.

mi nyomtatvány), az egyházmegyei hatókörrel megszervezett társulatok és az országosan elterjedt társulat típusok kiadványai alkotják, melyekhez a történeti jellegű művek (rendtörténet, egyetemtörténet) és az egyéb nyomtatott források (pl. prédikáció irodalom, sajtó, püspöki utasítás) társulati vonatkozású adatai kapcsolódnak.¹⁵ A társulati élet harmadik nagy forráscsoportja a tárgyak együttese. Ezek jelentős része elpusztult, s csupán az írott forrásokból rekonstruálható. A fő típusok itt az írott források mint vagyontárgyak (díszes album, könyvtár), a templomi felszerelés darabjai (liturgikus tárgy, öltözet, oltárdísz) és a reprezentatív használati tárgyak (személyes áhítat tárgyai,¹⁶ körmeneti és temetési kellékek,¹⁷ öltözetek). A teljes kép kialakítása érdekében szükség van mindhárom nagy forráscsoport együttes, egymást kiegészítő vizsgálatára. A kutatást az egyházmegyei, megyei, rendi és országos levéltárak, könyvtárak forrásanyagának rendszeres feltárására összpontosítottuk, a plébániai levéltárakat csupán alkalmasszerűen használhattuk.

A vizsgálat első időbeli határát a tridenti zsinat vége (1563), felső határát II. József társulatokat feloszlató rendeletei (1783–1787) jelzik. A földrajzi körülhatárolásnál a 18. század végi országhatárokat és egyházmegyei határokat vettük alapul. Első megközelítésben a vizsgálatot kiterjesztettük mindazokra a laikus vallási szervezeti formákra, amelyek egyrészt a korabeli forrásokban a *társulat* vagy más rokonértelmű megnevezéssel (*confraternitas*, *Bruderschaft* stb.) szerepelnek, másrészt amelyeknek ugyan más az elnevezésük, de az eltérő megnevezés mögött rejlő kisebb-nagyobb szervezeti különbségek a gyakorlatban másodlagos szerepet játszottak (congregatio, sodalitas, harmadrend stb.). Ezt az eljárást egyrészt az indokolja, hogy a források ugyanarra a szervezeti formára gyakran eltérő megnevezéseket használnak. Másfelől ezek a különböző névvel illetett formák a szervezeti különbségek ellenére számos rokon vonást mutatnak, s csak együttesen tükrözik a vallásosság áramlatainak tér- és időbeli változását, valamint e változások kapcsolatát a társadalmi, kulturális szerkezettel.¹⁸

Az átfogó kép kialakítása érdekében létrehoztunk egy katalógust.¹⁹ Ebben a szervezetek legfontosabb adatait egységes szempontok szerint rendeztük el. A katalógus nemcsak a feldolgozásnak szolgál alapul, hanem magában foglalja egy olyan magyar társulati katalógus körvonalait is, amit összehangoltunk a különböző lezárt és folyamatban lévő nemzetközi katalógusmunkálatokkal.²⁰ A katalógusban a szakirodalom adatait kiegészítettük az adott szervezetre vonatkozó forrásanyag utalásaival, ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy a szükséges adatok minden társulatról rendelkezésre állnak. Felvettünk a katalógusba minden olyan szervezetet, amelynek legalább a neve és a működési helye

15 Vö. „Geistliche Bruderschaften und Sodalitäten.” Bayerische Staatsbibliothek, München, Alter Realkatalog, B–München 72.

16 *Ludwig Baron Döry*: Bruderschaftsmedaillen. Ein Problemaufriss. Jahrbuch für Volkskunde 3 (1980) 113–136.

17 *Torsten Gebhard*: Die Fahne der Passauer Marianischen Bürgerkongregation. Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde 1961. 23–26.; *Tomisa Ilona*: Világi és egyházi testületek zászlói és zászlóhasználatuk különös tekintettel a vallási néprajz szempontjaira. Phil. Diss. Budapest 1986.; *Helene und Thomas Finkenstaedt–Bengt Stolt*: Prozessionsstangen. Ein Katalog. Würzburg 1989.

18 *Rudolf Henggeler*: Die kirchlichen Bruderschaften und Zünfte der Innerschweiz. Einsiedeln 1955. 9–17.; *Hans Hochenegg*: Bruderschaften und ähnliche religiöse Vereinigungen in Deutschtirol bis zum Beginn des zwanzigsten Jahrhunderts. Innsbruck 1984. 10–15.

19 *Tüskés Gábor–Knapp Éva*: A magyarországi barokk kori vallásos társulatok katalógusa. (Kézirat) Budapest 1988.

20 *Henggeler* (18. jegyzet); *Hochenegg* (18. jegyzet); *Josef Krettner–Thomas Finkenstaedt*: Erster Katalog von Bruderschaften in Bayern. München–Würzburg 1980.

ismert, kihagytuk viszont mindazokat, amelyek azonosíthatatlan helyekhez kapcsolódnak, illetve amelyekről csupán bizonytalan vagy ellentmondásos adatokkal rendelkezünk. Ennek megfelelően a továbbiakban összesen 1304 társulat adatait értékeljük.

2. Középkori előzmények, tér- és időbeli elterjedés

A középkor végén a decentralizált egyházigazgatási gyakorlat keretében a laikus vallási szervezetek elismerése, működése jogilag lényegében szabályozatlan volt. Ez messzemenő önállóságot és differenciálódást eredményezett. A szorosabb értelemben vett vallásos társulatok és más hasonló egyesülések fő mozgatója ekkor a saját és mások lelki üdvösségének biztosítása anyagi és lelki eszközökkel szervezett keretek között. Elsősorban a városokban működnek, s a városi öntudat egyik kifejezője.²¹ A rendi és lokális szerveződésű, vallásos célú laikus szervezetek mellett különböző gazdasági és kereskedelmi célú társaságok is működnek, s a társadalmi, gazdasági, karitatív, vallási tevékenységet együttesen folytató egyesülések (céh, céhtársulat,²² kalandos társulat,²³ imatestvérvérület²⁴ stb.) közti különbségek a középkor végére fokozatosan elmosódnak. Ugyanekkor megfigyelhető a tagok, elsősorban a polgárság széles rétegei és a világi alsópapság különböző szintű integrációja a társulatokba, illetve a társulatok eltérő mértékű integrációja a plébániaközösségbe. A 15–16. század fordulóján a társulat kifejezés jelentése kibővül, a társulatok száma jelentősen megszorodik, ami a konkurencia növekedése miatt számos szervezet megszűnését eredményezi.²⁵

A középkori elnevezés (pl. kalandos társulat)²⁶ helyenként a 16–17. században is tovább él, ekkor azonban már megváltozott szerkezetű és funkciójú egyesüléseket takar.²⁷ A céhek, céhtársulatok, vallásos társulatok körüli fogalmi tisztázatlanság a tridenti zsinat

- 21 *Pásztor Lajos*: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Budapest 1940. 22–49.; Vö. Le mouvement confraternel au Moyen Age: France, Italie, Suisse. Table ronde, Lausanne 1985. Roma 1987.; *André Vauchez*: Les confréries au Moyen Age: esquisse d'un bilan historiographique. Revue Historique n° 558, avril-juin 1986. 467–477.; *Catharine Vincent*: Des charités bien ordonnées: les confréries normandes de la fin du XIIIe début du XVIe Siècle. Paris 1988.
- 22 *Gerendás Ernő*: A céhek és a vallásos élet. Regnum 1942/1943. 371–399.
- 23 *Sz(ilágyi) S(ándor)*: A kalandosok történetéhez. Századok 10 (1876) 87–90.; *F(raknói) V(ilmos)*: A kalandosok történetéhez. Századok 10 (1876) 343–344.; *Majláth Béla*: A Liptó-vármegyei kalandosokról. Századok 13 (1879) 344–352.; *Lindner Gusztáv*: A kolozsvári Kalandos-társulatok. Erdélyi Múzeum 11 (1894) 65–84., 140–152., 215–226., 373–383.
- 24 *Lukcsics József*: Középkori magyar papi imatársulatok. Katolikus Szemle 26 (1912) 696–710.
- 25 *Knauz Nándor*: A Krisztustársulat. Magyar Sion 1 (1863) 345–360.; Liber Confraternitatis Sancti Spiritus de Urbe. A római Szent-Lélek-Társulat Anyakönyve 1446–1523. Budapest 1889.; *Iványi Béla*: A löcsei „Krisztus teste” testvérvérület jegyzőkönyve 1431–1584. Közlemények Szepes Vármegye Múltjából 3 (1911) 129–145., 193–201.; *Friedrich Rapp*: Zum Protokoll der „Confraternitas visitationis Marie virginis gloriose” des Käsmarker Archivs. Karpathenland 8 (1935) 122–123.; *Johann Liptak*: Die „Brüderschaft der Jungfrau Maria” in Käsmark. Karpathenland 11 (1938) 41–46.
- 26 *K. Kovács László*: A kolozsvári hóstátiak temetkezése. Kolozsvár 1944.
- 27 *Gerhard Krause–Robert Stupperich*: Bruderschaften/Schwesternschaften/Kommunitäten. 6. Wandlungen des Bruderschaftsverständnisses im 17–19. Jahrhundert. G. Krause–G. Müller (Hg.): Theologische Realenzyklopädie, Bd. 7. Göttingen 1981. 202–207.

után is részben fennmarad,²⁸ ami a szervezetek egy részének a fogalmi manipuláció révén lehetőséget ad az egyházzal, illetve állammal szemben a korábbi önállóság megőrzésére. A tridenti zsinat 22. sessiójának határozatai, valamint VIII. Kelemen pápa 1604-es Quaecumque konstitúciója jelentősen korlátozzák a laikus vallási szervezetek önállóságát, s az egyházi jogi szabályozás és ellenőrzés ettől kezdve fokozott mértékben érvényesül.²⁹

A török hódoltság, a reformáció és az aktív részvétel csökkenése következtében a 16. században a legtöbb középkori társulat meg- szűnik. Arra is van példa, hogy a 16. század elején a reformáció eszméi a társulatokon keresztül terjednek, illetve hogy a társulatoknak szerepe volt a reformációval szembeni ellenállásban. A társulatok

újjászerveződése a 17. század első felében az egyházi szervezet újjáépítésével és a missziós tevékenység terjedésével párhuzamosan, az ország nagy részében a török hódoltság miatt csak jelentős késéssel indul meg.

A vizsgált időszakban számba vett 1304 társulat összesen 765 településen működött. A települések többségén (509) csupán egy-egy társulat jött létre, 178 településen két-két társulat, 51 településen 3–5 társulat alakult. A 6–10 társulattal rendelkező települések száma 22, tíznél több társulattal mindössze öt település rendelkezett (1. táblázat). Figyelemre méltó, hogy a 6–10 társulatot felmutató települések ferences kolostora révén jelentős egyházi központ és zarándokhely Csíksomlyó kivételével mind városok voltak: köztük több püspöki székhely (Eger, Esztergom, Győr, Pécs, Zeng, Székesfehérvár, Vác, Zágráb), jelentős számú polgársággal rendelkező város (Kolozsvár, Lőcse, Pest, Sopron, Szabolca), kereskedelmi központ (Eperjes, Fiume, Komárom, Szeged) és mezőváros (Jászberény, Kecskemét, Kismarton) található. A tíznél több társulattal rendelkező városok a jelentős egyházi központnak számító Gyöngyös³⁰ kivételével egyben az ország legfejlettebb városi települései közé tartoznak (Buda, Nagyszombat, Pozsony, Kassa). Már ennyiből is kitűnik,

1. táblázat

A társulatok megoszlása települések szerint

társulatok	települések száma	%
1	509	66,5
2	178	23,3
3–5	51	6,7
6–10	22	2,8
11–15	2	0,3
16–	3	0,4
n	765	100,0

28 Gyárfás István: Jász-berényi deák-céh. Századok 3 (1869) 741–743.; Gustav Gündisch-Theobald Streitfeld: Mühlbacher Miscellen (2. Eine Geistlichen- und Laienbruderschaft am Vorabend der Reformation). Forschungen zur Volks- und Landeskunde 13 (1970) 2. 73–85. itt: 78–81.; Adolf Armbruster: Eine Kronstädter Bruderschaftsordnung aus dem 17. Jahrhundert. Forschungen zur Volks- und Landeskunde 13 (1970) 2. 65–72.; Lénárt Andor: Vallásos konfraternitások Gyöngyösön a XVII–XVIII. században. Archivum 2 (1974) 33–46.; Uő: A confraternitások mint szólmíves céhek. Archivum 4 (1975) 96–102.; Uő: Gyöngyösi céhek a XVII. században. Havassy Péter–Kecskés Péter (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös 1984. 257–286.

29 Markus Klammer: Das religiöse Bruderschaftswesen in der Diözese Brixen vom Konzil von Trient bis zur Aufhebung (1783). Diss. Innsbruck 1983. 41.; André Schnyder: Die Ursulabruderschaften des Spätmittelalters. Ein Beitrag zur Erforschung der deutschsprachigen religiösen Literatur des 15. Jahrhunderts. Bern–Stuttgart 1986. 35–36.

30 Dezséri Bachó László: Gyöngyös város a török hódoltság idejében. Gyöngyös 1941.; Uő: A gyöngyösi templomok története. Gyöngyös 1944.

2. táblázat

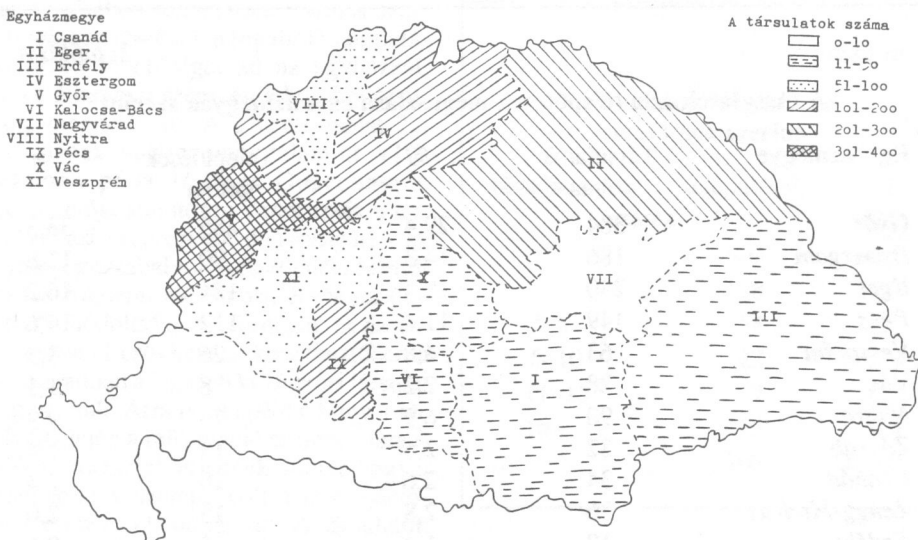
A társulatok és a települések megoszlása egyházmegyék szerint

Egyházmegye	Társulatok száma	%	Települések száma	%
<i>Győr</i>	384	29,4	255	33,3
<i>Esztergom</i>	186	14,3	90	11,8
<i>Eger</i>	240	18,4	124	16,2
<i>Pécs</i>	149	11,4	112	14,6
<i>Veszprém</i>	63	4,8	26	3,3
<i>Vác</i>	28	2,2	8	1,1
<i>Nyitra</i>	90	6,9	76	9,9
<i>Zágráb</i>	32	2,5	13	1,8
<i>Csanád</i>	34	2,6	18	2,4
<i>Zengg-Modrus</i>	36	2,8	15	2,0
<i>Erdély</i>	18	1,4	5	0,6
<i>Kalocsa-Bács</i>	11	0,8	5	0,6
<i>Nagyvárad</i>	8	0,6	3	0,4
<i>Szerém</i>	3	0,2	2	0,3
<i>Bosznia</i>	3	0,2	1	0,1
<i>Szerbia</i>	1	0,08	1	0,1
<i>Újonnan (1776–77) után létesített egyházmegyék</i>				
<i>Székesfehérvár</i>	15	1,2	10	1,3
<i>Szombathely</i>	3	0,2	1	0,1
<i>Besztercebánya</i>	–	–	–	–
<i>Rozsnyó</i>	–	–	–	–
<i>Szepes</i>	–	–	–	–
n	1304	99,9	765	99,9

hogy szoros összefüggés van a települések társadalmi, gazdasági fejlettsége, egyházi jelentősége és az ott működő társulatok száma között: minél fejlettebb egy település, minél nagyobb szerepet játszik az egyházi struktúrák szerveződésében, annál több szervezet kialakulására ad lehetőséget.

A társulattal rendelkező települések és a társulatok számának egyházmegyék szerinti megoszlása rávilágít arra, hogy melyek azok az egyházmegyék, amelyekben különösen nagy jelentősége volt a társulatoknak.³¹ A legtöbb társulatról a győri egyházmegyében van tudomásunk. Ezt követi az esztergomi, az egri és a pécsi egyházmegye. A társulatok számát tekintve ezután jóval lemaradva következik a veszprémi, a váci, a zágrábi, a csanádi, a zengg-modrusi, az erdélyi és a kalocsa-bácsi egyházmegye, az újonnan alakult és a többi egyházmegyeik szervezeteinek száma ennél is kevesebb. Ez a megoszlás egy-

31 Marie-Hélène Froeschlé-Chopard-Roger Devos (ed.): Les confréries, l'Eglise et la cité. Cartographie des confréries du Sud-Est. Actes du colloque de Marseille E. H. E. S. S. 22–23. mai 1985. Grenoble 1988.

1. ábra. A társulatok megoszlása egyházmegyék szerint (az újonnan létesített, csak névleg a magyarországi katolikus egyházhoz tartozó egyházmegyék – Szerém, Bosznia, Szerbia, Zágráb és Zengg-Modrus – anyaga nélkül)

3. táblázat

A fő társulatcsoportok megoszlása

	Szám	%
I. Szentekről elnevezett társulatok		
Ferenc (kordás)	331	25,5
Ferences harmadrend	31	2,4
Egyéb szentek	99	7,6
n	461	35,5
II. Mária-társulatok		
Mária élete	84	6,4
Mária titulussai	146	11,2
Egyéb Mária-társulatok	34	2,6
n	264	20,2
III. Krisztus, eukarisztikus és egyéb társulatok		
Keresztény tanítás	220	16,8
Krisztus teste (oltáriszentség)	221	16,9
Szentháromság	46	3,5
Haldokló Krisztus	44	3,4
Egyéb Krisztusról elnevezett társ.	25	2,1
Angyal	3	0,2
Egyéb	18	1,2
n	577	44,2
A társulat neve ismeretlen	2	0,1
n	1304	100,0

A társulattípusok megoszlása

	Szám		
I. Szentekről elnevezett társulatok		Rózsafüzér	63
Ferenc (kordás)	331	Szeplőtelen fogantatás	16
Ferences harmadrend	31	Segítő Mária	1
Nepomuki Szt. János	11	Mária látogatása	13
József	15	Vigasztaló Mária (Mónika öve)	2
Mihály	8	Mária bemutatása	1
György	1	Gyümölcsoltó boldogasszony	15
István király	3	Mária születése	5
Páduai Szt. Antal	14	Fájdalmas Mária	8
Tolentinoi Szt. Miklós	1	Mária szíve	2
Szt. Pál apostol megtérése	1	Mária, a halottak (haldoklók segítsége) anyja	6
Imre	1	Mária hét fájdalma	8
Sebestyén	5	Mária mennybemenetele	11
Miklós	3	Maria de Victoria	1
Anna	11	Mária tisztulása	6
Borbála	5	Mária eljegyzése	1
István vértanú	1	Havas boldogasszony	1
Erzsébet	1	n	264
Katalin	1	III. Krisztus, eukarisztikus és egyéb társulatok	
Márton	2	Keresztény tanítás	220
Keresztelő Szt. János	1	Krisztus teste (oltáriszentség)	221
Xavéri Szt. Ferenc	2	Szenháromság,	
Kortonai Szt. Margit	2	szentháromság skapuláréja	46
Rozália, Rókus és Sebestyén	1	Tisztítóűzben szenvedő lelkek	6
Tekla	1	Haldokló Krisztus	44
Rókus	1	Krisztus öt sebe	5
Sebestyén és Rókus	1	Szent kereszt	13
Anna és Gyula vértanú	1	Jézus szíve	6
Ágoston	1	Pásztor	1
Alamizsnás Szt. János	1	Órangyal	2
László	1	Arkangyal	1
Izidor	1	Krisztus töviskoronája	1
Alkantarai Szt. Péter	1	Keresztény szeretet	1
n	461	Jézus, Mária és József	3
II. Mária-társulatok		Szív	6
Mária, közelebbi meghatározás nélkül	34	Jézus és Mária szíve	1
Skapuláré (karmelita)	70	n	577

részt utal arra, hogy a győri, esztergomi, egri és pécsi egyházmegyéből rendelkezünk a legrészletesebb forrásokkal. Másfelől – amint később látni fogjuk – részben ezek azok az egyházmegyék, amelyekben az egyházi vezetés meghatározott időszakban tudatosan törekedett társulatok létrehozására (2. táblázat).

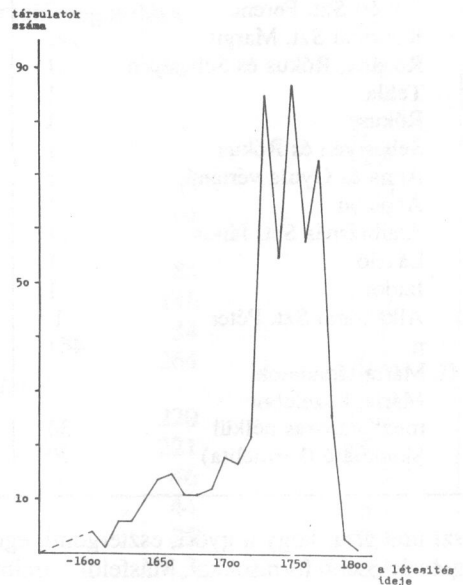
A társulati székhelyek egyházmegyei határoktól független területi megoszlása arra enged következtetni, hogy szoros kapcsolat van az ország vallási térképe és a társulatok sűrűsége között: a legtöbb szervezet ugyanis túlnyomó részben katolikusnak maradt vagy

viszonylag gyorsan rekatolizált területeken, így elsősorban a Nyugat- és a Dél-Dunántúlon, Észak-Magyarország nyugati részén, valamint az Alföld katolikus többségű vidékein jött létre (1. ábra).

Nagy változatosságot mutat a társulatok elnevezése, ami számos esetben már a speciális célkitűzésre is utal. Abszolút számukat tekintve első helyen állnak a kordás társulatok. Őket követik a különféle Mária társulatok, majd csaknem egyenlő számban a Krisztus teste (oltáriszentség) és a keresztény tanítás társulatok következnek. A Szt. Ferenc társulatának is nevezett kordás társulatokat nem számítva a különböző szentekről elnevezett társulatok száma (Szt. Ferenc harmadrendjét is idevéve) csaknem azonos az egyéb társulatokéval, két társulat neve ismeretlen. A Mária társulatok közül a skapuláre és a rózsafüzér társulat a legelterjedtebb. Rajtuk kívül kedveltnek számítanak még a szeplőtelen fogantatás és a gyümölcsoltó boldogasszony, valamint a sarlós boldogasszony társulatok, a többi Mária társulat száma tíz alatt marad. A szentekről elnevezett társulatok között a már említett kordás társulatok és a ferences harmadrend mellett a Szt. József és a Pádúai Szt. Antal, valamint a Nepomuki Szt. János és a Szt. Anna társulatok fordulnak elő leggyakrabban. Számukat tekintve említésre méltók ezen kívül a Szt. Mihály, Szt. Sebestyén és Szt. Borbála társulatok, a többi szentet csupán egy-két társulat képviseli. Az egyéb társulattípusok között a szentháromság és a haldokló Krisztus társulatok fordulnak elő csaknem egyenlő arányban. Ezenkívül viszonylag gyakoriak a szent kereszt, a tisztító tűzben szenvedő lelkekről elnevezett, valamint a Jézus szíve és a Krisztus öt sebe társulatok. A főbb típusok elterjedése a különböző egyházmegyékben néhány társulatnál szignifikáns különbséget mutat, ami jelzi az adott területen érvényesülő egyházi törekvéseket (3-4. táblázat).

A társulatoknak csaknem a felénél lehetőség nyílt a keletkezés idejének meghatározására. A középkorban fennálló és a barokk kori társulatok között a török és a reformáció miatt közvetlen kapcsolatot csak szórványosan sikerült kimutatni. 1563-1600 között mindössze négy társulat jött létre, a 17. század folyamán a szervezetek száma fokozatos emelkedést mutat. A társulatok településtípus szerinti megoszlásának időbeli alakulása jelzi a szervezetek terjedési útját a városból a falu felé. A ferences harmadrend első működési helyei német ajkú települések, ami utal a német etnikum közvetítő szerepére. A legtöbb társulat az 1721-1770 közötti években alakult, ez az időszak tekinthető tehát a társulatok fénykorának. Ezt követően az új társulatok száma rohamosan csökken, majd a század végére hirtelen csaknem a nullával lesz egyenlő (2. ábra).

A társulattípusok időbeli elterjedését vizsgálva vannak olyan szervezetek, amelyek az egész időszakban folyamatosan megtalálhatók (pl. Mária, Krisztus teste, kordás társulatok), mások csupán egy meghatározott időszakra jellemzők. Az intenzitást meghatározó tényezők közül kiemelkedik a gondozók aktivitása, a különböző kul-

2. ábra.
A pontosan datált társulatok létesítésének időbeli megoszlása (n:535 = 41%)

A pontosan datált társulattípusok keletkezésének időbeli megoszlása
(n = 535)

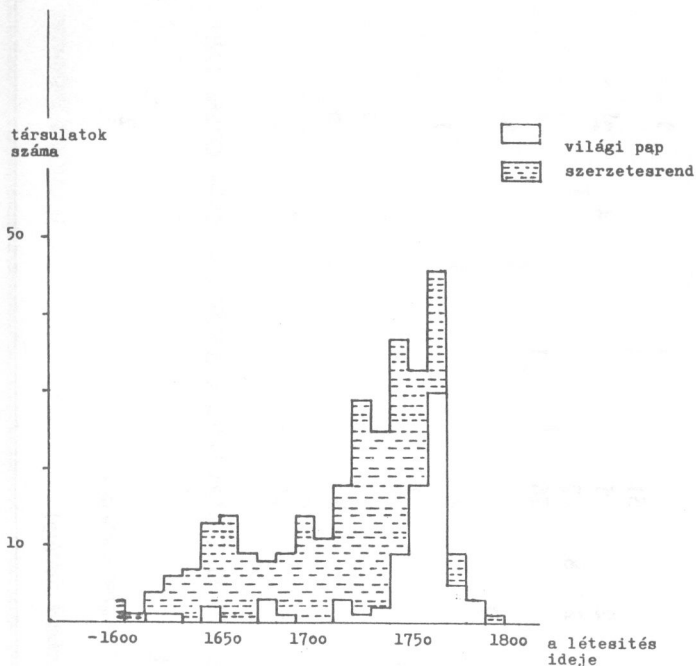
Társulattípus	Idő																						
	1563-1600	-10	-20	-30	-40	-50	-60	-70	-80	-90	1700	-10	-20	-30	-40	-50	-60	-70	-80	-90	1800		
<i>Mária élete</i>	1		2	3	6	5	3	2	2	1	5	6	5	9	6	13		5	1				
<i>Mária titulusai</i>			1	1	3	1	1	1	3	3	3	5	5	21	11	8	9	2					
<i>Mária egyéb</i>	2	1	2			1			1	1	1	3	1	4		5	3					1	
<i>Ferenc (kordás)</i>			1	2	2	4	1	3	4	4	4	5	4	45	11	15	9	8	2				
<i>Ferences harmadrend</i>														1	4	11	7	2	2				
<i>Egyéb szentek</i>	1		1	1	2	2	1	1	2	1	1	2	8	5	17	5	6	4					
<i>Keresztény tanítás</i>														1		7	17					2	
<i>Krisztus teste</i>			2		1	1	1	1	1	1	1	2	1	3	10	16	9	1					
<i>Szentháromság</i>												2	8	1	6	7	1						
<i>Haldokló Krisztus</i>					2	5	4	3	4	3	4	3	5	1	1	1		2	1				
<i>Egyéb Krisztusról elnevezett társulat.</i>							1					2	1	5	2								
<i>Angyal</i>																2							
<i>Egyéb</i>			1	1	1		3					1	1	2	1	1	2	2					

tuszáramlatok elterjedése és az ellenreformációs tevékenység. Az egész időszakban jelenlévő társulatok közül a kordás társulatok feltűnően nagy számban jelentkeznek a 18. század harmadik évtizedében, a Krisztus teste társulatok pedig az 1750–1780 közötti időszakra jellemzőek elsősorban. A Mária társulatok közül a skapuláré társulatok az 1670-es évektől fordulnak elő, míg a rózsafüzér társulatok már az 1620-as évektől kezdve, a Mária-kongregációk 1580-tól kezdetben kisebb megszakításokkal, folyamatosan jelent-keznek. Az 1640-es évektől kezdve alakulnak a haldokló Krisztus társulatok. A szentháromság társulatok az 1710-es évektől, a ferences harmadrendi társulatok az 1720-as évektől kezdve szerepelnek. A keresztény tanítás társulatok csaknem kizárólag az 1750-es, 1760-as években jönnek létre. A szentek közül a Nepomuki Szt.-János társulatok az 1720-as évektől kezdve mutathatók ki. A 18. század húszas, harmincas éveitől kezdve több új, addig nem szereplő, elsősorban szentekről elnevezett társulat jön létre, ami az egy időben működő szervezetek nagy változatosságát eredményezi. A társulatok számának ugrásszerű növekedésével párhuzamosan a 18. század közepén megfigyelhető tendencia a társulatok differenciálódása, individualizálódása, illetve a törekvés a lehatárolásra a környező szervezetektől. Ez gyakran a régi és az új szervezetek közti konkurencia, rivalizálás növekedésében is kifejeződik. Ezzel egyidőben jelentkezik az egyházi törekvés a társulatok egységesítésére (5. táblázat).

3. Alapítás, gondozás

A szervezetek tér- és időbeli elterjedésének, a különböző típusok előfordulási arányának okairól a társulatok alapítói, szervezői, illetve gondozói szolgálnak a legtöbb felvilágosítással. A közvetlen alapító rendszerint azonos a társulatok egyházi gondozását, felügyeletét ellátó szerzetesrenddel, megyéspüspökkel vagy plébánossal. A szerzetesi felügyelet alatt álló társulatok száma a gondozókra utaló biztos adatokkal szereplő társulatoknál csaknem kétszerese a világi papi gondozású társulatoknak, ami a szerzetesrendek meghatározó szerepére utal a társulatok történetében. A rendek közül kiemelkednek a ferencesek és a jezsuiták. A két rendet messze lemaradva követik a pálosok, a piaristák, a trinitáriusok és a domonkosok. A bencések, a szerviták, a karmeliták, a klarisszák és az Ágoston-rendi szerzetesek négy-hat, a kapucinusok, az orsolyiták, a ciszterciek és a kamalduliak egy-három társulatot gondoznak. Ezek az adatok hozzávetőlegesen tükrözik a rendek szerepét a társulatok gondozásában, amelyek helyenként a rendek közti rivalizálásnak is eszközül szolgálnak. A rendi gondozás befolyása a társulatokra különböző mértékű. A rendektől a társulatok elsősorban a belső fegyelmet, a meghatározott tevékenységek rendszerét, szabályozását vették át. A szerzetesi, illetve világi papi gondozás időbeli alakulása azt mutatja, hogy a rendek fokozatosan növekvő aktivitása 1720–1750 között éri el tetőpontját, a világi papság társulatszervező tevékenysége 1740–1770 között tetőzik (3. ábra).

A világi papi gondozás elsősorban a többnyire egyházmegyei szervezésű Krisztus teste és keresztény tanítás társulatokra jellemző, míg a jezsuiták kedvelt szervezetei a haldokló Krisztus társulatok és a Mária-kongregációk. A ferencesek elsősorban a kordás társulatok, a harmadrend, valamint a Pádúai Szt. Antal társulatok gondozásában vállaltak vezető szerepet. A trinitárius rend kedvelt társulattípusa a szentháromság skapuláréja társulat, míg a domonkosok és a pálosok a rózsafüzér társulatok, a szerviták a hétfájdalmú Mária, a karmeliták a skapuláré, az Ágoston-rendiek a vigasztaló Mária és a tolestinói Szt. Miklós társulatok létrehozásában és gondozásában emelkednek ki (6. táblázat). A társulati gondolatot a rendek a speciális rendi vallásosság szolgálatába állították. Minden nagyobb rendnek megvolt a maga kedvelt társulattípusa, ami azonban nem jelenti azt, hogy egy rend kizárólag ilyen társulattal foglalkozik. A társulattípusok településtípus szerinti megoszlása néhány esetben szignifikáns különbséget mutat, ami elsősorban a

3. ábra. A társulatok gondozásának időbeli megoszlása (n:298)

gondozók fő aktivitási területével áll kapcsolatban. Így például a kordás társulatok elsősorban a falvakban, a Mária-kongregációk a városi településeken vannak elterjedve.³²

Néhány esetben a társulatot kezdeményező, illetve létrehozó személy nevét is ismerjük. A 17. század első felében a jezsuita szerzetesek (Dobokay Sándor, Ambrosius Heigl, Christophorus Weiss, Belleczy Péter) mellett az esztergomi érsekek (Forgách Ferenc, Pázmány Péter, Lippay György) jártak elől a társulatok alapításában, akik mellé egy-két további egyházi vezető (Kisdý Benedek egri

püspök) és világi főnemes (Homonnai Drugeth János országbíró) társul. A század második felében a jezsuiták folyamatos aktivitása mellett (Tissinger János) megfigyelhető a világi főnemesség, a laikus kezdeményezés növekvő szerepe a társulatok létrehozásában (Rákóczi Erzsébet, Jakusich Imre és felesége). A 18. század első felében a már korábban is jelenlévő csoportok mellett új elemként tűnik fel a helyi plébánosok társulatszervező tevékenysége. A plébánosi aktivitás növekedésének fő okai a már megszervezett társulatok működési elégtelensége, a rekatolizációs folyamat stabilizálásának, illetve a kisebbségi helyzetű katolikusok megerősítésének igénye, az anyagi lehetőségek felismerése, valamint az a tény, hogy a társadalom bizonyos csoportjai (pl. a legszegényebb városi lakosság, egyes falusi rétegek) kimaradtak a szerzetesi szervezésű aktív társulati életből. A plébánosi kezdeményezés növekedése jelzi a folyamatot, melynek során a társulatok fokozatosan a lelkipásztori fegyverkezés egyik eszközévé válnak, s etikai, morális, ellenőrző funkciójuk lép előtérbe. Ugyanebben az időben szinte az egész országot behálózó missziós körútja során Kapi Gábor jezsuita szerzetes nem kevesebb, mint 18 rózsafüzér társulatot hoz létre az esztergomi, veszprémi, győri és erdélyi egyházmegye területén. Az egri egyházmegyében az egri minoriták több kisebb településen kordás társulatokat alapítanak, az 1750-es években Wütt Ferenc jezsuita a győri egyházmegyében keresztény tanítás társulatokat szervez. A veszprémi egyházmegyében és másutt is a társulatszervezés több esetben megelőzi a plébánia létesítését, itt a társulatok mintegy a hiányzó egyházi szervezetet pótolják (7. táblázat).

32 Vö. Peter Steiner: Nachtrag zum Katalog „500 Jahre Rosenkranz“ des Erzbischöflichen Diözesanmuseums Köln. 500 Jahre Rosenkranz 1475 Köln 1975. 209–259. itt: 217–219.

A társulattípusok megoszlása gondozók szerint
(n = 410)

Társulattípus	Gondozó															
	Világi pap	SJ	OSB	OSBCam	SOCist	CanAug	OSM	SP	OST	OFM	OSCI	OFMCap	OP	OCarm	OSPPE	OSU
<i>Krisztus teste</i>	61	1	1						3			1				1
<i>Keresztény tanítás</i>	40	1	1								1					
<i>Ferenc (kordás)</i>	2								51		1					2
<i>Skapuláré</i>	8	1	1				2	8	5						4	
<i>Szentháromság</i>	5	1					2		2							
<i>Ferences harmadrend</i>									26		1					3
<i>Krisztus öt sebe</i>																
<i>Mária látogatása</i>		6														
<i>Haldokló Krisztus</i>	2	31														1
<i>Mihály</i>	2															
<i>Vigasztaló Mária (Mónika öve)</i>																
<i>Tolentinoi Szt. Miklós</i>												2				
<i>Szeptielen fogantatás</i>												1				
<i>Mária bemutatása</i>		5														1
<i>Gyümölcsoltó boldogasszony</i>		1														
<i>Mária születése</i>		12														
<i>Fájdalmas Mária</i>		3														
<i>Jézus szíve</i>		4														
<i>Keresztény szeretet</i>		1														2

(A táblázat folytatása a következő oldalon)

A társulattípusok megoszlása gondozók szerint

Társulattípus	Gondozó															
	Világi pap	SJ	OSB	OSBCam	SOCist	CarAug	OSM	SP	OST	OFM	OSCI	OFMCap	OP	OCarm	OSPPE	OSU
Mária szíve										1						1
Páduai Szt. Antal										6						
Rózsafüzér										2		5				4
Mária hét fájdalma	6	3	2													1
Mária mennybemenetele	1						4									
Mária, közelebbi meghatározás nélkül	1	8														
Maria de Victoria	1	9							2			1				
Nepomuki Szt. János	1	1						6								
Anna	1	2										2				
József	1	1									1					1
Tiszítótízben szenvedő lelkek	1	1												1		
Szent kereszt	1															1
Mária, a halottak (haladók segítségére) anyja	1															
Jézus, Mária, József		2														1
Mária tisztulása		1														
Órangyal		2														
Krisztus töviskoronája	1	1														
Kortonai Szt. Margit																1
Izidor																
A társulat neve ismeretlen																1
n																1

A 18. század közepétől országszerte jelentkeznek a megyéspüspök által, egyházmegyei hatókörrel megszervezett társulatok, s a szerzetesrendek kezdeményező szerepét fokozatosan a világi papság veszi át. A veszprémi egyházmegyében például Padányi Bíró Márton 1746-tól szentháromság társulatokat alapít, a győri egyházmegyében Zichy Ferenc a bécsi egyházmegye mintájára a keresztény tanítás társulatok létrehozását szorgalmazza az 1750-es évek második felétől. Ugyanő 1773-ban az egész egyházmegyére érvényes pápai bullát kap a Krisztus teste társulatok létesítésére, ezek azonban nem jönnek létre. Az egri egyházmegyében Barkóczy Ferenc 1756-tól, majd Eszterházy Károly 1768-tól a Krisztus teste társulatok alapítását szorgalmazza, amelyekbe helyenként már korábban meglévő más társulatok is beolvadnak. A váci egyházmegyében Migazzi Kristóf 1757-től, majd 1767 után ismét a Krisztus teste, valamint föltehetően a keresztény tanítás társulatok létrehozásában működik közre. A pécsi egyházmegyében Berényi Zsigmond 1747-től,³³ majd Klimó György 1772 körül Krisztus teste, a kalocsai egyházmegyében Batthyány József az 1760-as években keresztény tanítás társulatokat alapít. Az 1776–1777-ben újonnan alakult egyházmegyék közül a székesfehérváriban Séllyei Nagy Ignác, a szombathelyiben Szily János, a szepesiben Szalbeck Károly egyaránt a Krisztus teste társulatok létrehozásán fáradozik. Mindez arra utal, hogy a 18. század második felében az egyházmegyei vezetés részéről erősödik a törekvés a társulatok egységesítése.

Az egyházmegyei társulatok szervezése lényegében mindenütt hasonló módon megy végbe. A püspök az egyházmegye székhelyén és esetleg más központi helyen főtársulatot létesít, rendeleteket ad ki, búcsúengedélyt szerez, megbízza az egyházmegyei papságot vagy valamelyik szerzetesrendet a szervezéssel, s néha társulati kézikönyvet nyomtat a tagok használatára. Mindennek ellenére nem állítható, hogy ez a munka mindenütt teljes sikerrel járt: így például több adat szól arról, hogy ezeket a társulatokat ugyanazon a helyen néhány éven belül újra kell szervezni, vagy hogy egy már korábban meglévő társulat tagsága ellenáll a püspök beolvasztási törekvéseinek. A sikertelenség egyik oka, hogy a püspökök valójában már eltávolodtak a társulati gondolattól, személyesen csak kivételesen vesznek részt a szervezésben és adminisztratív eszközökkel irányítanak.

A szervezetek és a hivatalos egyházi vezetés viszonyát összefoglalóan az jellemzi, hogy a társulatok tridenti zsinat által előírt püspöki jóváhagyásának gyakorlata a különböző egyházmegyékben és a különböző püspökök alatt eltérő módon érvényesül, s a szervezetek beilleszkedése az egyházigazgatási gyakorlatba nagyon különböző. A püspöki jóváhagyást a társulatok nem mindenütt tekintik elengedhetetlen működési feltételnek. Az egyházi jóváhagyás kérését a szervezetek részéről a búcsúk és a különböző egyéb jóváhagyáshoz kötött kiváltságok növekedése motiválja. Ezzel párhuzamosan előtérbe kerülnek a jóváhagyás adminisztratív, tulajdonjogi feltételei, amik ugyancsak az ellenőrzést szolgálják. A társulatok alkalmi felülvizsgálatát a 18. századra felváltja a rendszeres egyházi ellenőrzés, amit segít a társulati tisztségviselők és a közösség egyházi, illetve világi előljáróinak gyakori azonossága. Ezzel párhuzamosan fokozódik a társulatok intézményesülése, s a század közepén az egyházi vezetés és a szervezetek, illetve a szervezeteket gazdoló szerzetesrendek és a világi papság közti konfliktusok is szaporodnak.³⁴

33 *Franz Galambos*: Glaube und Kirche in der Schwäbischen Türkei des 18. Jahrhunderts. Aufzeichnungen von Michael Winkler in den Pfarrchroniken von Szakadát, Bonyhád und Gödre. München 1987.

34 Vö. *Jean-Pierre Gutton*: Confraternities, Curés and Communities in Rural Areas of The Diocese of Lyons under the Ancien Régime. *Kaspar von Greyerz* (ed.): Religion and Society in Early Modern Europe. London–Boston–Sydney 1984. 202–211.

Neves társulatalapító személyek

<i>Alapító személy</i>	<i>Alapítás ideje</i>	<i>Társulati székhely</i>	<i>Társulattípus</i>
Balassa II. Pál és felesége	1744	<i>Kékkő</i>	Rózsafüzér
Barkóczi Klára	1749	<i>Héthárs</i>	Rózsafüzér
Batthyány Ignác, jáki apát	1756	<i>Ják</i>	Jézus és Mária szíve
Belleczy Péter SJ	1634–37	<i>Győr</i>	Mária mennybemenetele
Belleczy Péter SJ és Lippay György, esztergomi érsek	1640	<i>Nagyszombat</i>	Mária, a haldoklók segits. József
Berkes András, nagyprépost	1727	<i>Vác</i>	Mária
Dobokay Sándor SJ	1602	<i>Vágsellye</i>	Mária
Dobokay Sándor SJ	1612	<i>Zágráb</i>	Mária
Homonnai Drugeth János, nádor	1614–19	<i>Homonna</i>	Angyali üdvözlés
Esterházy Pál, pálos provinciális	1766	<i>Sasvár</i>	Mária hét fájdalma
Esterházy Pál, pálos provinciális	1763	<i>Tuskevár</i>	Korotnai Szt. Margit
Foglár G., vicarius generalis	1730	<i>Füzesabony</i>	Kordás
Forgách Ferenc, esztergomi érsek	1615	<i>Nagyszombat</i>	Mária mennybemenetele
Grueber Ferdinánd SJ	1732	<i>Selmecbánya</i>	Mária születése
Ambrosius Heigl SJ	1640	<i>Sopron</i>	Krisztus teste
Jakusich Imre és felesége	1688	<i>Pruska</i>	Skapuláré
Káldi Mihály, plébános	1625 körül	<i>Sopron</i>	Krisztus teste
Kapi Gábor SJ	1737 előtt	<i>Vásár</i>	Rózsafüzér
"	1727	<i>Vágsellye</i>	"
"	1737 előtt	<i>Ugod</i>	"
"	1737 előtt	<i>Andoca</i>	"
"	1737 előtt	<i>Csaszta</i>	"
"	1727	<i>Cseklész</i>	"
"	18. sz. elején	<i>Cseszte</i>	"
"	1737 előtt	<i>Devecser</i>	"
"	1737 előtt	<i>Vásárhely</i>	"
"	1737 előtt	<i>Felső-Iszkáz</i>	"
"	1737 előtt	<i>Ürmény</i>	"
"	1737 előtt	<i>Nagyszőlős</i>	"
"	1737 előtt	<i>Nagyvárad</i>	"
"	1731 előtt	<i>Pápa</i>	"
"	1727	<i>Szenc</i>	"
"	1737 előtt	<i>Szerdahely</i>	"
"	1737 előtt	<i>Tuskevár</i>	"
"	1737 előtt	<i>Zalaegerszeg</i>	"

Neves társulatalapító személyek

<i>Alapító személy</i>	<i>Alapítás ideje</i>	<i>Társulati székhely</i>	<i>Társulattípus</i>
Keyser Sebestyén, hivatalnok	1713	<i>Pest</i>	Szentháromság
Kisdy Benedek, egri püspök	1645	<i>Gyöngyös</i>	Krisztus teste
"	1652	<i>Sebes</i>	Kordás
Koháry István, gróf	1725	<i>Buda</i>	Szentháromság
Kollonich Lipót, esztergomi érsek	1701	<i>Kluknó</i>	Anna
Koptik Ottó, dömölki apát	1739–40	<i>Dömölk</i>	Rózsafüzér
"	"	"	Krisztus teste
"	"	"	Skapularé
"	"	"	Keresztény tanítás
Lippay György, esztergomi érsek	1647	<i>Pozsony</i>	Haldokló Krisztus
"	1646	<i>Pozsony</i>	Mária, a haldoklók segítsége
"	1660	<i>Nagyszombat</i>	Haldokló Krisztus
Minorita rend, Eger	1736	<i>Bogács</i>	Kordás
"	1724	<i>Szentistván</i>	"
"	1725	<i>Szihalom</i>	"
"	1732	<i>Tard</i>	"
Lambert Mayerhauser SJ	1709	<i>Buda</i>	Haldokló Krisztus
Helyi plébános	1766–67	<i>Tar</i>	Krisztus teste
"	1784	<i>Tiszabő</i>	"
"	1763	<i>Törökszentmiklós</i>	Skapularé
"	1760	<i>Szeben</i>	Krisztus teste
"	1752	<i>Sopron</i>	Mihály
"	1740	<i>Demény</i>	Skapularé
"	1748	<i>Jóka</i>	Haldokló Krisztus
"	1749	<i>Nagyemőke</i>	Anna és Gyula
"	1730	<i>Pétervásár</i>	Fájdalmas Mária
Pázmány Péter, esztergomi érsek	1617	<i>Nagyszombat</i>	Mária látogatása
"	1636	<i>Nagyszombat</i>	Szeplőtelen fogantatás
Hieronymus Peverelli, esztergomi kanonok	1743	<i>Léva</i>	Nepomuki Szt. János
Poiger, szombathelyi domonkos szerzetes	1718	<i>Pinkakertes</i>	Rózsafüzér
Rákóczi Erzsébet, gróf Erdődy György felesége	1685	<i>Kistapolcsány</i>	Skapularé
Felsővadászi Rákóczi Erzsébet	1717	<i>Zboro</i>	Rózsafüzér
Sajghó Benedek, szentmártoni apát	1723	<i>Szentmárton</i>	Rózsafüzér
Joachim Sükösd, ferences szerzetes	1722	<i>Léva</i>	Kordás

7. táblázat (folytatás az előző oldalról)

Neves társulatalapító személyek

<i>Alapító személy</i>	<i>Alapítás ideje</i>	<i>Társulati székhely</i>	<i>Társulattípus</i>
Széchenyi György	1731	<i>Széplak</i>	Krisztus töviskoronája
Szirmay József Tamás Szirmay Zsuzsanna Zichy Terézszel és Szirmay Katalinnal	1768	<i>Tarca</i>	Krisztus teste
Tissinger János SJ	1741	<i>Varannó</i>	Rózsafüzér
	1666	<i>Győr</i>	Szeplőtelen fogantatás
Math. Uzeróczi, pozsonyi kanonok	1731	<i>Stomfa</i>	Skapuláré
Mathia Váraszói, földbirtokos	1730	<i>Jászapáti</i>	Kordás
Christophorus Weiss SJ	1640	<i>Sopron</i>	Angyali üdvözlet
Ferenc Wütt SJ	1757	<i>Agfalva</i>	Keresztény tanítás
"	1758	<i>Balf</i>	"
"	1758	<i>Bánfalva</i>	"
"	1757	<i>Lépesfalva</i>	"
"	1757	<i>Sopron</i>	"

4. Működési sajátosságok, funkciók

A társulatok működésének egyik alapvető vonása a kapcsolat más társulatokkal. Az azonos típusú társulatoknál ez a kapcsolat egyrészt eszmei jellegű, és elsősorban a közös célkitűzésben, az azonos felépítésben és a hasonló elvek alapján való működésben jelentkezik. A kapcsolatok másik, szorosabb formája a szervezeti összefüggés. A leggyakoribb forma az ún. filiációs viszony, az agregáció, ami arra utal, hogy egy társulat valamelyik nagyobb fő- vagy anyatársulat alá tartozik, annak búcsúit és más kiváltságait élvezzi, annak szabályai szerint működik. A szervezeti kapcsolatok másik típusa a valamilyen ok miatt történő beolvadás egy másik társulatba. Egyenrangú kapcsolat a különböző társulatok közös oltárhasználatra, a társulatok közti jogi vita, a rivalizálás és a részvétel más társulatok ünnepein. Az is előfordul, hogy a nagy létszám miatt egy társulat szétválik, és ettől kezdve két vagy több önálló szervezetként működik. A külföldi társulatok az elsősorban rendi csatornákon szerveződő közvetlen alapítás, szervezeti összefüggés, tagság, kiadványok stb. révén számos ösztönzést közvetítenek a magyarországi szervezetek felé. Ehhez viszonyítva a központi egyházmegyei, plébánosi szervezés a társulatok közti kapcsolathálózat bizonyos leszűkülését jelenti. A társulatok működésében bekövetkezett változást jelzi a más társulatokhoz kapcsolódás, az újjáalakulás, az átalakulás más társulattá, valamint a megszűnés.

A nemzetközi kapcsolatok közül megemlíthetjük például, hogy a győri ferencesek rózsafüzér társulatát a bécsi domonkosok kezdeményezésére alapították 1625-ben,³⁵ s

35 *Piszker Olivér*: Barokk világ Győregyházmegyében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején (1743–1783). Pannonhalma 1933. 23.

hogy a bécsi jezsuita templom mellett 1694-ben alapított Szt. Anna társulathoz több magyarországi Anna társulat közvetlenül kapcsolódott, illetve annak ösztönzésére jött létre.³⁶ A külföldi társulatok közül magyarországi tagjai voltak például az olmützi,³⁷ grazi³⁸ és strassburgi³⁹ Mária-kongregációnak, a zarándokhelyek társulatai közül a csetochowai Mária társulatnak,⁴⁰ a máriacelli rózsafűzér és karmelhegyi boldogasszony,⁴¹ a lilienfeldi Jézus, Mária, József⁴² és a wies-i megostorozott Krisztus társulatnak.⁴³ Nyugat-Magyarországról a már említetteken kívül elsősorban a bécsi, bécsújhelyi, ritkábban a salzburgi társulatokba iratkoztak be.⁴⁴ A kapcsolatok kölcsönösségét jelzi, hogy az egyik legnagyobb nyugat-magyarországi zarándokhely, Boldogasszony kordás társulatának tágabb vonzáskörébe a 17–18. század fordulóján Ausztria, Bajorország, Hessen, Oberpfalz, Sachsen, a passauai és regensburgi egyházmegye, Lengyelország, Cseh- és Morvaország, valamint Svájc is beletartozott.⁴⁵ A nemzetközi kapcsolatokat a leghatékonyabban a külföldi társulatok kiadványainak magyarországi megjelentetése és elterjedése, valamint a magyarországi társulati szerzők munkáinak külföldi társulatok általi kiadása szolgálja.⁴⁶

A főbb társulatípusok működésének legfontosabb sajátosságait az elterjedtség sorrendjében összegezzük.⁴⁷ A ferences rend kordás társulatai gyakorlatilag minden társadalmi réteg előtt nyitva álltak. 1720-ig részben a hiányzó ferences harmadrendet pótolják,⁴⁸ s a török hódoltság katolikus magyar szórványtelepüléseinek a kiterjedt ferences

- 36 *Bálint* i. m. (11. jegyzet) Bd. II. 114–115.; *Beda Kleinschmidt*: Die heilige Anna. Ihre Verehrung in Geschichte, Kunst und Volkstum. Düsseldorf 1930. 300.
- 37 *Friedrich Weiser*: Die Marianischen Congregationen in Ungarn und die Rettung Ungarns 1686–1699. Kritisch-historisches Kulturbild von 1581–1699. Regensburg 1891. 91–94.
- 38 *Weiser* (37. jegyzet) 95–96.
- 39 *Louis Chatellier*: Enquête sur la formation de la société catholique strasbourgeoise au XVIIIe siècle. Le cas de la congregation des „bourgeois allemands”. Annuaire de la Société des amis du Vieux-Strasbourg 1982. 29–36. hier: 32.
- 40 *Janusz Zbudniewek*: Jasnagórski rekopis „Regestrum confraternitatis fratrum S. Pauli Primi Heremite” z lat 1517–1613. Studia Claromontana 6 (1985) 240–374.
- 41 *Gábor Tüskés–Éva Knapp*: Österreichisch–ungarische interethnische Verbindungen im Spiegel des barockzeitlichen Wallfahrtswesens. Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde 1990. 1–42. itt: 17–18.
- 42 *Tüskés–Knapp* (41. jegyzet) 18. Anm. 129.
- 43 *Thomas Finkenstaedt–Josef Kretner*: Die Bruderschaft zum geisselten Heiland in der Wies. Jahrbuch für Volkskunde 3 (1980) 156–165. itt: 164.
- 44 *Bán János*: Sopron újkori egyháztörténete. Sopron 1939. 309.; *Bedy Vince*: Győr katolikus vallásos életének múltja. Győr 1939. 146.
- 45 *Norbert Frank*: Die Verbreitung der Wallfahrt nach Frauenkirchen an der Wende vom 17. und 18. Jahrhundert. Burgenländische Forschungen, Sonderband VII. Festgabe für August Ernst. Burgenland in seiner pannonischen Umwelt. Eisenstadt 1984. 71–83.
- 46 *Gábor Tüskés–Éva Knapp*: Literaturangebot und Bildungsprogramm in den barockzeitlichen Bruderschaftspublikationen in Ungarn. Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur. (Sajtó alatt)
- 47 *Juhász Miklós*: Magyarországi konfraternitások a barokk korban. Katolikus Szemle 58 (1944) 161–169.
- 48 *Michael Weiss*: Der Dritte Orden der Hl. Franziskus von Assisi im 18. Jahrhundert in Eisenstadt. (Manuskript) Eisenstadt 1981.; *Ferdinand Doelle*: Brauchtum des Dritten Ordens in Deutschland. Die feierliche Entkleidung. Volk und Volkstum 1 (1936) 165–181.

szori figyelmeztetés után sem változtat magatartásán, törlik a tagok sorából. A szervezet-hez tartozás legfontosabb kifejezője a kordaöv. A tagok napi kötelessége meghatározott számú imádság elmondása. A társulat jellegzetes áhítatformája az újhoid vasárnapi körmenet. Az ezt követő hétfőn a társulatok énekes misét mondatnak az elhunyt tagokért. Ezen az olvasni tudó tagok a halotti zsolozsmát, a többiek a rózsafüzért imádkozzák. A társulat reguláit tartalmazó kiadványok – más társulatokhoz hasonlóan – a tagok imádságos könyvének szerepét is betöltik. Egyes helyeken önostorozó körmeneteket tartanak. Kedvelt megoldás, hogy a filiációs viszony keretében egy főtársulathoz több leánytársulat tartozik.⁵⁰

A Mária társulatok legelterjedtebb formái a jezsuita iskolákhoz kapcsolódó Mária-kongregációk.⁵¹ Ezeket mindenütt egységes elvek alapján, kor-, illetve társadalmi csoportok és művelődési szintek szerint elsődlegesen pedagógiai,⁵² valamint ellenreformációs célkitűzéssel a lakosság vallási homogenizálása érdekében hozzák létre.⁵³ Központi helyet foglal el a kongregációk életében a könyv: a legtöbb iskolai kongregációnak gazdag könyvtára van, s az áhítati irodalom megjelentetésében és terjesztésében különösen nagy szerepet játszanak. Fontos tevékenységi területük az iskolai színjátékok előadása és a liturgikus megnyilvánulások fényénc emelése. Ez utóbbi érdekében a legtöbb kongregáció saját templomi felszereléssel rendelkezik.

A Mária társulatok közül a skapuláré társulatok népszerűségének elsődleges oka az, hogy az elterjedt barokk kori elképzelés szerint a skapulárét viselők nem kárhoznak el. A *beöltözés*, a skapuláré átadása a társulati tagoknak rendszerint nagy ünnepélyességgel

- 50 György Lajos: A kordaviselők legrégebb magyar nyelvű rendtartása. A Hírnök 31 (1934) 15. Január, 15–16.; Weiss Mihály: A ferences kordás társulat a győri egyházmegyében (18. sz.). (Kézirat) 1972.; Michael Weiss: Die franziskanische Gemeinschaft und die Gürtelbruderschaft des Hl. Franziskus im Burgenland. (Manuskript) 1979.; Uő: Die Gürtelbruderschaft des Hl. Franziskus. Die Kirchenzeitung (Eisenstadt) 9. September 1979. 8.
- 51 László Polgár: Bibliographie sur l'histoire de la Compagnie de Jésus 1901–1980. I. Toute la Compagnie. Roma 1981. 427–435.; Néhány cím a Polgár által nem hozott fontosabb irodalomból: Maximilian Vincenz Sattler: Geschichte der Marianischen Congregationen in Bayern. München 1864.; Bernhard Duhr: Zur Geschichte der Marianischen Congregationen in Deutschland. In: Stimmen aus Maria Laach 78 (1910) 157–168., 290–307., 377–387.; E. Mullau: History of the Prima primaria Sodality. St. Louis 1917.; W. Kratz: Aus alten Zeiten. Die Marianischen Congregationen in den Ländern deutscher Zunge. Ihr Werden und Wirken von 1575 bis 1650. Innsbruck 1917.; J. B. Kettenmeyer: Die Anfänge der Marianischen Sodalität in Köln 1576–1586. Münster 1928.; Anna Coreth: Die ersten Sodalitäten der Jesuiten in Österreich. Geistigkeit und Entwicklung. Jahrbuch für mystische Theologie 11 (1965) 7–65.
- 52 Martinus Bolla: Dissertatio de Sodalitate Beatae Mariae Virginis. Pest 1827.; Mohl Antal: A Mária-kongregációk története. Győr 1898.; Weiser (37. jegyzet); Komárik István: A Mária-kongregáció hazánkban 1602–1901. Kiss János–Sziklay János (Szerk.): A katolikus Magyarország. Budapest 1902. 551–553.; Borbély Ignác: A jezsuiták karitatív tevékenysége és a vezetőségük alatt levő jámbor egyesületek a XVIII. sz. közepén. (Kézirat) (1930 k.)
- 53 Louis Chatellier: La congrégation académique de Molsheim et la société alsacienne à la fin du XVIIIe siècle. Annuaire de la Société d'histoire et d'archéologie de Molsheim et environs 1980. 89–97.; Uő: Tradition chrétienne et Renouveau Catholique sans le cadre de l'ancien diocèse de Strasbourg (1650–1770). Paris 1981. 186–205., 479–483., 527–530.; Uő: A l'origine d'une société catholique. Le rôle des congrégations Mariales aux XVIe–XVIIIe siècles. Histoire, Economie et Société 1984/2. 203–220.

megy végbe.⁵⁴ A tagok kötelessége a skapuláré hordásán kívül Mária zsolozsmájának végzése és a szerdai böjtölés.

A rózsafüzér társulat nem utolsó sorban a rózsafüzér tiszteletének középkori gyökekre visszanyúló, eretnekellenes vonása miatt vált kedvelté, ellenreformációs vonása kézenfekvő.⁵⁵ A társulatok fő célja Mária tiszteletének elmélyítése és terjesztése a családban és a társasági életben. Ennek rendszeres eszközei a szombaton és a Mária-ünnepek előestéjén való böjtölés, Mária ünnepeinek, elsősorban október második vasárnapjának (rózsafüzér királynője ünnepének) és a szombati napoknak méltó megülvése, templomlátogatás, zarándoklat, Mária képének és nevének tisztelete, harangszóra három üdvözlégy elmondása, erénygyakorlatok végzése stb.⁵⁶

A Krisztus teste (oltáriszentség) társulat középkori eredetű, de a középkori és a barokk szervezetek között a közvetlen kapcsolatot itt sem lehet bizonyítani. A katolikus restauráció idején a Habsburg-ház eukarisztia tiszteletével nyomatékosítva ezek a társulatok kifejezetten ellenreformációs színezetet kapnak, és jelentős szerepet játszanak a rekatolizációban.⁵⁷ A 18. század közepén több egyházmegyében központilag hozzák létre őket. Tevékenységük két területen összpontosul: résztvesznek a körmenetekben és az oltáriszentséget beteghez vivő papot ünnepélyesen kísérik.⁵⁸

A 18. század közepétől egyházmegyei szinten központilag megszervezett keresztyén tanítás társulatok elsődleges célja a hitoktatás, a szélesebb rétegek hitbéli ismereteinek bővítése. Felépítésük sejtyszerű: a tagokat kisebb csoportokba osztják, melyek élén a kikérdező áll. A tagok minden hónap első vasárnapján szentáldozáshoz járulnak, délután közösen a katekizmust gyakorolják.⁵⁹

A szentháromság társulatok terjedésének az egyik döntő ösztönzést a budai szentháromság társulat megalakulása adja 1725-ben, melynek vezetői az ország legfőbb világi méltóságai közül kerülnek ki. Egyértelmű a társulatok rekatolizációs célkitűzése, ezen kívül szociális célokat szolgálnak: különleges gondot viselnek a társadalomban peremhelyzetben lévőkre (árványokra, szegényekre, betegeknek és más szükségben lévőknek). A budai társulat elsősorban a város elszegényedett magyar polgárságát támogatja, ami egyben utal a más társulatoknál is gyakran megtalálható etnikai tagozódásra. A szervezet további célja

- 54 *Georg Kierdorf-Traut*: Skapuliere aus dem Pustertal. *Volkskunst* 3 (1980) 3. 168–174.
- 55 *Hatto Küffner*: Zur Kölner Rosenkranzbruderschaft. 500 Jahre Rosenkranz 1475 Köln 1975. Köln 1975. 109–117.
- 56 *Fehér Mátyás*: Egy barokk költő verse Vas megyéről 1740-ből. *Dunántúli Szemle* 11 (1944) 145–149.; *László Hadrovics*: Gebete und Gesänge einer slowenischen Rosenkranzbruderschaft aus dem 17. Jahrhundert. *Studia Slavica* 3 (1957) 379–401.
- 57 *Ernst Baumann*: Die Sakramentsbruderschaft zu Therwill 1646–1946. Therwill 1946.; *Elfriede Drexel*: Beiträge zum Sakramentsbruderschaftswesen, mit besonderer Berücksichtigung der Fronleichnambruderschaft zu Wiener Neustadt. Phil. Diss. Wien 1955.; *Klaus J. Lorenzen-Schmidt*: Zur Struktur und Funktion der Wilsteraner Heiligen-Leichnams-Bruderschaft von 1500–1564. *Kieler Blätter für Volkskunde* 12 (1980) 69–84.; *Bernard Dompnier*: Confréries du Saint-Sacrament et Pénitents dans le diocèse de Grenoble (XVIIe–XVIIIe siècles). Actes du 108e Congrès National des Sociétés savantes. Grenoble 1983.; Section d'histoire moderne et contemporaine. Tome I. Paris 1984. 275–293.; *Wolfgang Weiss*: Die Corporis-Christi-Bruderschaft am Dom zu Würzburg. *Würzburger Diözesangesichtsblätter* 50 (1988) 703–728.; *Dieter J. Weiss*: Die Corporis-Christi-Erzbruderschaft bei St. Peter. Ein Beitrag zur altbayerischen Kirchen- und Frömmigkeitsgeschichte. München 1990.
- 58 *Gustav Seiwert*: Die Bruderschaft des heiligen Leichnams in Hermannstadt. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 10 (1872) 314–360.
- 59 *T. Kiss Tamás-Tibori Tímea*: Hajósországi. Budapest 1988. 80–81.

intézkedést hoz a társulat és ezen keresztül a szentháromság tisztosítására terjesztésére.⁶⁰

A haldokló Krisztus társulatok csaknem kizárólag a jezsuita kollégiumokhoz kapcsolódnak, s mintegy az iskolai kongregációk folytatásaként a felnőtt városi lakosságot tömörítik. A regula szerint a tagok elsődleges feladata a Krisztus szenvedéséről és az utolsó dolgokról való elmélkedés. Hetenként két szentmisét mondatnak: hétfőn a társulat elhunyt tagjaiért, pénteken az élők boldog kimúlásáért. A hétfői mise után a halottak litániáját végzik, pénteken a Krisztus szenvedéséről szólnak. Ezeknél a szervezeteknél különösen jól látható a társulati tevékenység egyik fő motívuma, a tiszteletadás a halottaknak.⁶¹

A szentekről elnevezett, valamint a különböző egyéb áhítatformákhoz kapcsolódó, ritkábban előforduló társulatok fő célja az adott szent fokozott tisztelete, illetve áhítatforma gyakorlása, terjesztése. Keletkezésük rendszerint összefügg a szent tiszteletének általános fellendülésével és helyi sajátosságaival, illetve az áhítatforma elterjedésével.⁶² Működésük nagy vonalakban megegyezik a többi társulattal, legfeljebb gondozóik, speciális áhítatgyakorlataik és társadalmi rétegződésük tér el egymástól. Míg egy szent tiszteletének liturgikus formái a kultusz szűkebb körű elterjedésére utalnak, a társulati titulusok a patrónus és az új áhítatformák szélesebb körű ismertté válását jelzik.⁶³

Sorra véve a társulatok fontosabb tipológiai megjelenési formáit, a szervezeteknek mint egyházi kisegítő testületeknek és szolgáltató intézményeknek a működési sajátosságait és funkcióit modellszerűen a következőkben foglalhatjuk össze. Az első a társulatok gazdasági funkciója.⁶⁴ A társulati vagyoneképzést szolgálják az alapítványok, végren-

60 *Pehm József*: Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg 1934. 143–149.

61 *Adolf Mais*: Die Grufbestattungen zu St. Michael in Wien. Bruderschaften, Bestattungen, Sargmalerei, Totenbeigaben. *Leopold Schmidt* (Hg.): Kultur und Volk. Beiträge zur Volkskunde aus Österreich, Bayern und der Schweiz. Wien 1954. 245–273.; *Gaby et Michel Vovelle*: Vision de la mort et de l'au-delà en Provence d'après les autels des âmes du purgatoire XVe–XXe siècles. Paris 1970.; *Michel Bée*: La société traditionnelle et la mort. XVIIe siècle 106–107 (1975) 81–111.; *Peter Löffler*: Studien zur Totenbrauchtum in den Gilden, Bruderschaften und Nachbarschaften Westfalens vom Ende des 15. bis zum Ende des 19. Jahrhunderts. Rheinisch-Westfälische Zeitschrift für Volkskunde 21 (1974) 70–82.; *Uß*: Studien zum Totenbrauchtum in den Gilden, Bruderschaften und Nachbarschaften Westfalens vom Ende des 15. bis zum Ende des 19. Jahrhunderts. Münster 1975.; *Harald Johannes Mann*: Die barocken Totenbruderschaften. Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte 39 (1976) 127–151.

62 *Berecz Imre*: Nepomuki Sz. János társulatának rommaradványai Temesvárott. Családi Lapok 2 (1853) (I. fél év) 92–94.; *Bunyitay Vincze*: A debreceni confraternitas regulái 1633-ban. Adatok az egri egyházmegye történelméhez 2 (1886) 383–387.; *Frey Imre*: A szabadkai Szt. Mihály congregatio. Kalangya 12 (1943) 80–82.

63 *Vö. Medard Barth*: Die Verehrung des heiligen Josef im Elsass vom Mittelalter bis auf die Gegenwart. Hagenau 1970. 120–133.; *Matthias Zender*: Die Verehrung des Heiligen Hubertus und die St. Hubertus Schützenbruderschaften. Festschrift 1575–1975. 400 Jahre St. Hubertus Schützenbruderschaft Bonn. Bonn 1974. 25–41.; *Hubert Vogel*: Geschichte der St. Isidor- und Notburga-Bruderschaft in München. Beiträge zur altbayerischen Kirchengeschichte 28 (1974) 31–60.; *Roberto J. López*: Religiosidad popular en el siglo XVIII. La fundación de la Cofradía de San Francisco Javier (Somio. Gijón 1719). Revista de Folklore No. 105, okt. 1989. 82–85.

64 *Edgar Krausen*: Die Allerseelenbruderschaft als Geldinstitut. Das Mühlrad 7 (1957) 54–57.

deleti adományok, tagdíjak és más pénzadományok, a közös föld- és háztulajdon, ami számos esetben jelentős pénz- és tőkeképződést, vagyonfelhalmozódást eredményez. A társulati tevékenységhez szükséges összeg és a tényleges társulati vagyon helyenként jelentős különbséget mutat, a magyarországi társulatoknál azonban a nyugat-európai szervezetekhez viszonyítva a kis vagyon mondható általánosnak. A felhalmozott vagyont a szorosabb értelemben vett társulati kiadások mellett részben egyházi, részben világi célokra használják fel. A viszonylag kis összegek miatt ritka a társulati vagyon megadóztatása egyházi célokra, de a társulati javak részben egyházi javakká történő átalakulása az egyházi vezetés kezelésében és rendelkezésére Magyarországon is megfigyelhető tendencia. A társulati vagyon a gazdasági alapja a szervezetek mecénási, reprezentációs tevékenységének a liturgiában, a kultuszban, a képzőművészet,⁶⁵ az irodalom,⁶⁶ a zene⁶⁷ és a színházasz terén.⁶⁸ Ez egyben jelzi a szervezetek művelődési, kulturális funkcióját. A harmadik funkció a szervezetek vallási kultuszformákat hordozó, a középkor utáni új típusú vallásosságot megvalósító tevékenysége.⁶⁹ Ennek eredménye a laikus rétegek mozgósítása, egyházi tudatának aktualizálása, a társulati tagok integrációja az egyházi kultuszba, a jelentős mennyiségű vallási és művelődési anyag közvetítése széles rétegeknek, valamint a társulatok és a különböző egyéb kultuszformák⁷⁰ (szentisztelet, zárán-

- 65 *Hans Dünninger*: Bruderschaftsmadonnen am Mittelrhein und in Mainfranken. Vortrag auf der Generalversammlung der Görres-Gesellschaft von 29. 9. bis 3. 10. 1979 in Salzburg.; *Uő*: Hausmadonnen und Marianische Sodalitäten. *Willy Schmitt-Lieb* (Hg.): Das Marienbild im Wandel von 1300–1800. Würzburg 1987. 634–640.; *Gábor Tüskés–Éva Knapp*: Graphische Darstellungen in den Publikationen barockzeitlicher Bruderschaften. *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 52 (1989) 3. 353–372.
- 66 *Wolfgang Brückner*: Begriff und Theorie von Volkskultur für das 17. Jahrhundert. *Wolfgang Brückner–Peter Blickle–Dieter Breuer* (Hgg.): Literatur und Volk im 17. Jahrhundert. Probleme populärer Kultur in Deutschland. Teil I. Wiesbaden 1985. 3–21. itt: 10.; *Knapp Éva*: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban. Kandidátusi értekezés. (Kézirat) Budapest 1989.
- 67 *Bárdos Kornél*: Győr zenéje a 17–18. században. Budapest 1980. 144–162.; *Uő*: Sopron zenéje a 18. században. Budapest 1984. 211–233.
- 68 *Staud Géza*: A magyarországi jezsuita iskolai színhátékok forrásai. I–III. 1561–1773. Budapest 1984–1988.; *Holl Béla*: Egy régi magyar betlehemes játék. *Vigilia* 17 (1952) 617–626.; *Frido Will*: Prozessionsspiele der Corporis Christi-Bruderschaft Rosenheim 1609–1784. *Bayerische Blätter für Volkskunde* 11 (1984) 1. 3–22.
- 69 *Joachim Meisner*: Nachreformatorische katholische Frömmigkeitsformen in Erfurt. Leipzig 1971. 23–25.
- 70 *Franz Greszl*: Ofen – Buda. Entwicklungsgeschichte der königlichen Residenzstadt Ungarns im 18. Jahrhundert. Eine kirchen-, pastoral-, kultur- und kunstgeschichtliche Untersuchung im Lichte der Graner (Esztergomer) erzbischöflichen Visitationsprotokolle im Zeitraum zwischen 1686 und 1822. München 1984. 35–38.; *Leopold Kretzenbacher*: Der Nagel am Kreuz. Das Kultzeichen einer steirischen Sakrallandschaft. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 58 (1955) 25–26.

doklat⁷¹ stb.) szoros kölcsönhatása. Ezeknek a kultuszformáknak egy része nyíltan vagy közvetve az ellenreformáció, illetve a katolikus reform eszköze, ami mutatja a társulati tevékenység egy részének ellenreformációs, rekatolizációs jellegét. Ez különösen a 17. század második és a 18. század első felében jelentős.

A társulati szolgáltatások következő csoportja szociális, karitatív jellegű⁷² Ezek a tevékenységek részben a szervezetek saját körében és azon kívül valósulnak meg, részben különféle juttatások a társulati tisztségviselőknek, amely a klérus egyik jövedelemkiegészítési lehetősége. A társulatok ötödik funkciója a tagok és rajtuk keresztül a szélesebb rétegek fegyelmzése, ellenőrzése, ami részben a kultusz- és áhítatformák, ezek szigorú időbeosztása, részben az engedelmességre és erényes életre nevelés által valósul meg. Ez a szerep különösen jól látható a jezsuiták Mária-kongregációinál. A társulatok igazgatása egyre szorosabb kapcsolatba kerül a plébániai, egyházmegyei és rendi szervezettel. A vezetés és a társulati javak kezelése a világiak kezéből fokozatosan egyházi tisztségviselők kezébe megy át, ami közvetlenül jelzi az egyházi ellenőrzés növekedését a 18. században.⁷³ A hatodik funkció a szervezeteknek a társadalmat nem, kor, társadalmi állapot, etnikum szerint tagoló, a társadalom tagozódását tükröző, a társadalmi integrációt, a közösségi önállóságot, az egyéni és csoportazonosságot erősítő szerepe.⁷⁴ Ez a 18. század második felében esökkenő tendenciát mutat. A társulatok nemzeti, politikai jelentősége a fontos politikai funkcióhoz jutott társulati tagok tevékenységében, hadi eseményeknél (török háborúk), a vallási funkció ellenreformációs jellegében, illetve országos szintű szervezeteknél ragadható meg.

5. A társulatok feloszlatása

A társulatok működésének fokozatos korlátozása, majd feloszlatása a 18. század második felében része az állam és az egyház közti viszony újjárendezésének, a barokk és a felvilágosult társadalomfelfogás összeütközésének. Az egyházi ellenőrzés és központosítás növekedésével párhuzamos állami beavatkozás fő motívumai a katolicizmus, a népi kultúra és vallásosság reformja, az egyházi intézmények ellenőrzésének növelése az állam politikai céljai érdekében, a gazdasági megfontolás (az elvett javak saját célokra fordítása, illetve a gazdaságosság növelése), valamint az egyház hatalmi helyzetének korlátozása, illetve elfoglalása.⁷⁵ A tulajdonképpeni feloszlatast számos korlátozó intézkedés előzi

71 *Tüskés Gábor*: Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében. Kandidátusi értekezés. (Kézirat) Budapest 1986. 160–162., 211–212.; *Stefan Jan Rozej*: Bractwo najświętszej Marii Panny Jasnogórskiej i znalezienie krzyża świętego na Jasnej Górze w XVIII i XIX wieku. *Studia Claromontana* 1 (1981) 143–156.; *Walter Hartinger*: *Mariahilf* ob Passau. *Volkskundliche Untersuchung der Passauer Wallfahrt und der Mariahilf-Verehrung im deutschsprachigen Raum*. Passau 1985. 33–37.

72 *Friedrich Zoepfl*: Über soziale und caritative Tätigkeiten der Bruderschaften in der Vergangenheit. *Bayerische Caritas-Blätter* 17 (1918) 9–15.

73 *Klammer* (29. jegyzet) 47.

74 *Jean-Luc Jarnard*: *Confréries religieuses et dichotomie sociale*. *Mélanges de la Casa de Velazquez* 8 (1972) 474–488.

75 *Barbara Goy*: *Aufklärung und Volksfrömmigkeit in den Bistümern Würzburg und Bamberg*. Würzburg 1969. 193–195.; *Johann Sepperer*: *Die kirchlichen Bruderschaften der Steiermark. Aufhebung und Wiedererrichtung*. *Wirtschaftswiss. Diss. Graz* 1969.; *Marie-Hélène Froeschlé-Chopard* (ed.): *Confréries et dévotions à l'épreuve de la Révolution*. *Actes du colloque de l'E. H. E. S. S. Marseille*, 18–19 mai 1988. *Provence historique* 39 fasc. 156. avril–mai–juin 1989. 129–359.; *Klammer* (29. jegyzet) 151–153.

8. táblázat

A feloszlatott társulatok megoszlása típusok szerint (1788)

Társulattípus	Szám
Kordás	213
Keresztény tanítás	91
Krisztus teste	90
Mária-kongregáció	80
Skapuláré	62
Rózsafüzér	48
Haldokló Krisztus	32
Szentháromság	25
József	10
Jézus szíve	9
Nepomuki Szt. János	8
Anna	6
Páduai Szt. Antal	6
Tisztítótűzben szenvedő lelkek	6
Mária hét fájdalma	5
Krisztus öt sebe	3
Jézus, Mária, József	3
Sebestyén	3
Mihály	3
Ágoston	2
Borbála	2
István	3
Margit	2
Alkantari Szt. Péter	1
György	1
Miklós	1
Órangyal	1
Szent kereszt	1
Jó halál	1
n	71
	8

meg, amelyek azonban részben hatástalannak maradnak, illetve betartásuk különböző. Ezek 1773-tól kezdve a szerzetesrendek feloszlatása, az új társulat alapításának uralkodói engedélyhez kötése, a látványos ceremóniák, szokások és a tagfelvétel korlátozása, a társulati kiadások engedélyhez kötése, valamint az anyagi javak likvidálása, illetve átvétele állami célokra. Ezekkel a korlátozó intézkedésekkel párhuzamos a társulatok belső hanyatlása, bomlási folyamata a 18. század második felében regionális különbségekkel, melynek okai közül a katolikus felvilágosodás terjedése, a felső társadalmi rétegek csökkenő részvétele az 1750-es, 1760-as évektől, egy-egy társulattípus hangsúlyozott egyházi támogatása és a többi korlátozása, leértékelése, valamint a kezdődő szabadkőművesség és a felvilágosult kritika hatása érdemel említést. Az állami szankciókkal kapcsolatos alkalmazkodás, illetve ellenállás a klérusnál és a laikusok körében jelentős eltérést mutat. A viszonylag legkisebb törés a társulatok életében a keleti országrészben van, újjáéledésük is itt a leggyorsabb, mivel a józsefi egyházpolitika és a katolikus felvilágosodás hatása itt csupán közvetve, illetve megkésve érvényesül.

A szerzetesrendeket érintő intézkedések még nem jelentenek döntő csapást a társulatokra, mivel a megszüntetett rendek szerepét a társulatok gondozásában többnyire más rendek veszik át. A társulatokkal kapcsolatos korlátozó rendeletek II. József uralkodását végigkísérik, ami arra utal, hogy a szervezetek nagy része az ismétlődő intézkedések ellenére tovább működik. Első lépésben 1781–1782-ben a kordás társulatok és a ferences harmadrend feloszlatására kerül sor, majd 1784-ben II. József elrendeli az összes társulat felosz-

latását. A döntő fordulatot a társulatok teljes vagyonát elkobzó rendelet hozza 1787–1788-ban, ami gyakorlatilag a barokk kori társulati élet végét jelenti.⁷⁶ Több esetben előfordul az is, hogy a társulati tagok megváltják az eladni rendelt értéktárgyakat és titokban tovább működnek. A feloszlatott társulatok 1788-as országos jegyzékben Erdélyt nem számítva

76 Hermann Egyed: A Mária-kongregációk és a jozefinisztiikus államhatalom. (Kézirat) Budapest (1940 k.).

összesen 718 szervezet szerepel, közülük a kordás, a keresztény tanítás, a Krisztus teste, a skapuláré és a rózsafüzér társulatok, valamint a Mária-kongregációk emelkednek ki.⁷⁷ Ez egyben jelzi, hogy a vizsgált időszakban ismert összes társulatok valamivel több, mint a fele éri meg a felosztást (8. táblázat).

A vallásosság hatásainak és formáinak intézményesítésére létrehozott tevékeny felebaráti szeretet társulat központi támogatása, valamint a korlátozó intézkedések enyhítése ugyancsak hozzájárul a társulatok egy részének továbbéléséhez. A társulatok szociális funkcióinak állami kézbevétele az adminisztratív hatalomgyakorlás demonstrációja mellett elsősorban a növekvő elszegényedés ellensúlyozása, illetve a gazdasági hatékonyság fokozása motiválja. A szociális feladatok átvételére megalkotott állami jóléti intézmények (szegényalap, iskolaalap, vallásalap) létrehozása, illetve felhasználása vontatottan halad, s az általuk tervbe vett közösségi gondoskodás csak lassan tudja felváltani a magánkezdeményezést.⁷⁸ 1795 után legálisan is lehetőség nyílik a társulatok újjászervezésére, ezek a törekvések azonban jó ideig csupán elszigetelt és rövid életű kísérletek maradnak. A 19. század első felétől az egyházi regeneráció keretében ismét fontos szerep jut a vallásos társulatoknak, egyesületeknek, ezek a szervezetek azonban már egy új korszak társadalmi, kulturális mozgásait fejezik ki. Egyes elszigetelt formák azonban a 17–18. századból helyenként egészen a 20. századig fennmaradnak.⁷⁹

6. Összegzés

A magyarországi barokk kori vallásos társulatok összegző bemutatása számos részletkérdés és helyi sajátosság szükségszerű háttérben hagyását eredményezte. Ez ösztönözhet egyetlen szervezet, illetve egy település, egyházi létesítmény vagy egész egyházmegye társulatai történetének részletes feltárására. A vizsgálat egyik eredménye, hogy a barokk kori társadalmat összekapcsoló érdekközösségi, vérségi és szomszédsági szervezeti formák mellett fontos szerepet játszó laikus vallási szervezetek között jelentős hely illeti meg a társulatokat. Bennük közvetlenül vagy közvetve számos történeti, társadalmi tényező hatása lemérhető. Szerkezetük, vallási, gazdasági, kulturális jelentőségük tükrözi alapvető funkcióikat, ezek módosulása jelzi a funkcióváltozásokat.

A középkori és barokk kori vallásos társulatok között Nyugat-Európában többször rögzített szerkezet- és funkcióváltozás Magyarországon is megfigyelhető.⁸⁰ Az összevethető középkori formákkal szemben a 17–18. századi társulatok nem korlátozódnak a városokra és meghatározott társadalmi csoportokra, hanem vidéken is terjednek és minden réteget átfognak. Ugyanakkor megmarad a társulatok középkor végi formai gazdasága: a reformáció előtti típusok nagyrészt újjáélednek, megerősítést nyernek, illetve új típusú társulatok keletkeznek speciális áhítatgyakorlatokkal és szerkezettel. A rendi aktivitás mellett némi időbeli eltolódással egyenrangúan jelenik meg a plébánosi és az egyházmegyei szervezés a társulatok létesítésében. A fokozódó egyházjogi szabályozással és ellenőrzéssel a társulatok szorosan az egyházi szférához kapcsolódnak. A társadal-

77 Juhász (47. jegyzet) 161.

78 Vö. Klammer (29. jegyzet) 173–200.

79 Bálint Sándor: A szegedi Kisasszony-Társulat. Délvidéki Szemle 3 (1944) 4. 172–175.; Gulyás Éva: A Vendel-kultusz emlékei a Jászságban. Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 1979–1980. 185–200.; Barna Gábor: A Fáklyás Társulat Hegyalján. Borsodi Művelődés 10 (1985) 3. 31–33.

80 Georg Schreiber: Der Barock und das Tridentinum. Geistesgeschichtliche Zusammenhänge. Das Weltkonzil von Trient. Bd. 1. Freiburg 1951. 381–425. itt: 406–416.; Remling (3. jegyzet) 30–31.

mi tevékenység rovására egyértelműen a vallási célkitűzés lép előtérbe. A társulati tagság szorgalmazása egyházi részről elsősorban privilégiumokkal történik, a tagok kölcsönössége helyett a közös cél kerül előtérbe. Szembetűnő a szervezetek egy részének ellenreformációs jellege. A későközépkori „maradványok” leküzdése, a szélsőséges vallási megnyilvánulások korlátozása az egyházi reformtörekvések szellemében történik, nem mindenütt egyforma credménnyel. A középkorhoz viszonyítva megnövekszik a társulatok pasztorációs, didaktikus, katechetikai funkciója.

Ha a barokk kori társulati élet magyarországi sajátosságait keressük, mindenekelőtt az azonos típusú társulatok elterjedésének, működésének és funkcióinak nemzetközisége tűnik szembe. Ez a nemzetköziség a helyi sajátosságok függvényében a különböző típusoknál eltérő módon és mértékben érvényesül. A nemzetközi összehasonlítást jelentősen nehezíti, hogy a különböző területekről és időszakokból eltérő szempontokat és tipológiát alkalmazó vizsgálatok állnak rendelkezésre. A társulatitípusok arányát, tér- és időbeli elterjedését befolyásoló tényezők közül kiemelkedik a terület vallási ellátottsága, a felekezeti arány, a katolikusnak megmaradt és a protestánsra lett területek viszonya, illetve a katolikus hit, az ellenreformáció terjedése, a társulatok gondozóinak aktivitása, a jelentős hadi és politikai események hatása, az egyházmegyék szervezetségi szintje, állapota, valamint a különböző társadalmi csoportok mobilitása és tagozódása. Ha a vizsgált időszakban működő magyarországi társulatok számát összevetjük a hasonló időszakban bajor,⁸¹ osztrák,⁸² svájci,⁸³ lengyel⁸⁴ területen végzett vizsgálatok számadataival, megállapítható, hogy a magyarországi társulatok összlétszáma nem marad el lényegesen a hasonló nagyságú külföldi területek társulataitól. Ugyanez vonatkozik a társulatok felosztására is, az 1770-es, 1780-as években összeírt szervezetek számára. Ugyanígy közvetlenül megragadható a magyarországi társulatok lényegesen kisebb anyagi ereje a nyugati szomszédokhoz viszonyítva, ami egyben magyarázza a szerényebb reprezentációs megnyilvánulásokat.⁸⁵ Magyarországi sajátosságnak látszik a késő középkori és a 17–18. századi vallásos társulatok közti kontinuitás hiánya, a 17. századi megkésett és vontatott kibontakozás, ezt követően pedig a nyugat-európainál valamivel kisebb intenzitású virágkor hosszú elhúzódása az 1770-ig terjedő időszakban.

A hivatalos egyházi szervezet viszonyában a társulatokhoz három időbeli szakasz különíthető el, ami nagyvonalakban megfelel a kapcsolat nyugat-európai alakulásának.⁸⁶ A 17. század nagyobbik részére a társulatok elfogadása, hasznosítása jellemző a rekatalizációs folyamatban. A század végén megjelenik a törekvés a szervezetek ellenőrzésére, fegyelmezésére. A 18. században végbemegy a társulatok fokozatos integrálása a plébániák életébe, ami az átlagos nyugat-európainál valamivel szorosabb egyházi függőséget eredményez.

81 *Krettner-Finkenstaedt* (20. jegyzet) 15–16.

82 *Joseph Kopallik*: Regesten zur Geschichte der Erzdiözese Wien. Bd. 2. Wien 1894. 458–466.; *Hochenegg* (18. jegyzet) 9. 203–224.; *Klammer* (29. jegyzet) 207–243.; *Franz von Oer*: Das Bruderschaftswesen der Diözese Seckau. Graz 1919.

83 *Henggeler* (20. jegyzet) 12.; *Louis Carlen*: Kultur des Wallis 1500–1800. Brig 1984. 116–117.

84 *Jan Kopic*: Bruderschaften als Ausdruck barocker Frömmigkeit. Archiv für Schlesische Kirchengeschichte 44 (1986) 81–92. itt: 83–84.; *B. Kumor*: Koscielne stowarzyszenia swieckich na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym. Księga Tysiadcia Katolicyzm w Polsce. I. Lublin 1969. 503–545.; *Władysław Bochnak*: Religijne stowarzyszenia i bractwa katolików swieckich w diecezji wrocławskiej od XVI w. do 1810 r. Breslau 1983.

85 *Josef R. von Bauer*: Das Bruderschaftswesen in Niederösterreich. Blätter des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich 19 (1885) 201–223.; *Klammer* (29. jegyzet) 184.

86 *Françoise Hernandez*: Les confréries de pénitents du diocèse de Saint-Paul-Trois-Châteaux aux XVIIe et XVIIIe siècles. Provence Historique 34. fasc. 136. avril–mai–juin 1984. 195–214.

A barokk kori társulati élet intenzitásában Európa¹-szerte kisebb-nagyobb különbségek mutathatók ki. Így például Franciaországban a társulatok tevékenysége a 17. században erősen fellendül, a század végén már a hanyatlás első jelei mutatkoznak, a 18. században regionális különbségekkel bizonyos stagnálás figyelhető meg.⁸⁷ Bajorországban a társulati élet fellendülése a Wittelsbach ház támogatásával a harmincéves háború után,⁸⁸ Alsó-Ausztriában I. Lipót uralkodásával az 1660-as évektől kezdődik.⁸⁹ Frankenben a vallási, benne a társulati élet csúcspontja 1720–1740 közé esik,⁹⁰ ami időben legközelebb áll a társulatok 1720–1770 közti magyarországi virágkorához.

A magyarországi társulatok átlagos taglétszáma 100–500 között mozog, az 1000-nél több tagot számláló társulat viszonylag ritka. A szerényebb anyagi keretek magyarázzák, hogy csak nagyon kevés, az országhatáron túlnyúló vonzáskörrel rendelkező, többnyire zárandókhelyen működő társulat ismert, de ezek közül egy sem mérhető például a wessobrunni zárandókhely szepőlclen fogantatás társulatához, amely 1753-ban kb. 600 000 taggal a legnagyobb bajorországi Mária társulat, s fél Európa a vonzáskörébe tartozik.⁹¹ A néhány országos hatókörrel rendelkező szervezet mellett elsősorban a működési székelyen túl nem terjedő lokális, valamint a meghatározott körben ismert, regionális, egyházmegyei elterjedésű társulatok jellemzők.

A különböző típusú társulatokat nemzetközi összehasonlításban vizsgálva megfigyelhető, hogy az egyes típusok hogyan váltják egymást az időben, s hogy milyen módon történik bizonyos típusok tudatos háttérbe szorítása, mások terjesztése. Magyarországi sajátosságnak látszik a kordás társulatok nagy száma, illetve a szentekről elnevezett társulatok viszonylag alacsony aránya. A kordás társulatok széles körű elterjedése az általános műveltségi szint viszonylag alacsony színvonalát, egy részük harmadrendé váló átalakulása a társulatok jelentős differenciálódásával együtt a 18. század első harmadától a művelődés bizonyos emelkedését tükrözi. Ismeretlenek a különösen Franciaországban elterjedt ún. vezeklő társulatok,⁹² bár a vezeklés (flagellálás) gyakorlata több magyarországi társulathoz ismert.⁹³ A különböző társulattípusok időbeli elterjedése a típusok bajorországi elterjedési ütemével mutat hasonlóságot.⁹⁴

87 *Radegunde Amtmann*: Die Bussbruderschaften in Frankreich. Wiesbaden 1977. 85–87., 91–92.

88 *Thomas und Helene Finkenstaedt*: Die Wieswallfahrt. Ursprung und Ausstrahlung der Wallfahrt zum Gegeisselten Heiland. Regensburg 1981. 169.

89 *Bauer* (85. jegyzet) 206.

90 *Wolfgang Brückner*: Zum Wandel der religiösen Kultur im 18. Jahrhundert. *Ernst Hinrichs-Günther Wiegelmann* (Hgg.): Sozialer und kultureller Wandel in der ländlichen Welt des 18. Jahrhunderts. Wolfenbüttel 1982. 65–83. itt: 67.

91 *Karl Pörnbacher*: Die „Mutter der schönen Liebe“ zu Wessobrunn. Zur Geschichte der bedeutendsten bayerischen Marien-Bruderschaft des 18. Jahrhunderts. Lech-Isar-Land 1978. 77–92.

92 *Gisèle Michelin*: La confrérie des Pénitents blancs du Puy. Paris 1978.; *Marie-Hélène Froeschlé-Chopard*: Pénitents et autres confréries de Provence orientale. Différences de sociabilité. *Provence Historique* 34. fasc. 136. avril–juin 1984. 215–233.; *Uø*: Pénitents et sociétés populaires en Provence orientale. *Froeschlé-Chopard-Devos* (ed.) (31. jegyzet) 141–154.

93 *Kovács Béla*: Flagelláns körmenetek az egri egyházmegyében a 18–19. században. *Archívum* 2 (1974) 47–58.

94 *Krettner-Finkenstaedt* (20. jegyzet) 18–23.